

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

FAKÜLTƏ: İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ

KAFEDRA: İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

İXTİSAS: İQTİSADİYYATIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

MÜDAFİƏYƏ BURAXILIR
KAF.MÜD. ALLAHVERDİYEV H.B
« _____ » « _____ » 2003 İL

BAKALAVR PİLLƏSİ TƏHSİLİ ÜZRƏ

B U R A X I L I Ş İ Ş İ

MÖVZU:Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın transformasiya olunmasının hüquqi əsasları

QRUP: № 46 a

TƏLƏBƏ: Bağırzadə Elşən

ELMİ RƏHBƏR: Müslüm Mürsəlov

B A K I - 2 0 0 3

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
Fəsil I: İqtisadiyyatın transformasiya edilməsinin iqtisadi-hüquqi əsasları	
1.Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının mahiyyəti və əsas prinsipləri	5
2.Bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas xüsusiyyətləri və bazarın formalaşdırıl- masının hüquqi əsasları.....	14
3.Keçid iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi əsasları.....	27
Fəsil II: İqtisadiyyatın transformasiya olunmasının forma və metodları	
1.İqtisadiyyatın yenidən qurulmasının zəruriliyi və onun hüquqi tənzimlə- məsi.....	41
2.Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin və dövlətsizləşdirilməsinin həyata keçirilməsinin hüquqi qaydaları.....	48
3. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin formaları.....	57
4.Xarici ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsi və ondan istifadə istiqamətləri...	64
Nəticə və təkliflər	72
İstifadə olunan ədəbiyyatlar	74

GİRİŞ

1991-ci ilin 18 oktyabrından başlayaraq, artıq Azərbaycan Respublikası öz siyasi müstəqilliyini rəsmən yenidən bərpa etmişdir. Bununla da Respublikamız ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində dərin islahatlar dövrünə qədəm qoymuşdur. Aparılan islahatların mühüm hissəsi iqtisadi həyatla bağlı olmaqla bütövlükdə ictimai inkişafın maddi əsasının formalaşdırılmasına əsaslanır.

İqtisadi sahədə aparılan islahatların əsas strateji xətti ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmaqdır ki, bu da Respublikamızın yenidən dünya təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi çıxış edən səmərəli bir iqtisadi sistemə qovuşmasını təmin edir.

70 il dünya əhalisinin 1/3-i əhatə edən ölkələrin tətbiq etdiyi sosialist iqtisadiyyatı, özünün tam tərsi olan bazar iqtisadiyyatı ilə girdiyi iqtisadi yarışdan uğurla çıxıb bilmədi və bu onun dağılması ilə nəticələndi. Nəticədə Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla həmin ölkələr bazar iqtisadiyyatı yolunu seçərək ən təbii iqtisadi təşkilatlanma dövrünə başladılar. Bu dövr sosializmdən bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü və həmin ölkələr keçid iqtisadiyyatlı ölkələr adlanır.

Keçid dövrü özünün spesifik xüsusiyyətlərilə fərqlənir və ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cəhətlərə malik olur. Bu dövrün iqtisadi münasibətləri üçün əsas nəzərəçarpan cəhət həm inzibati-komanda iqtisadiyyatının, həm də bazar iqtisadiyyatının əsas tərəflərini özündə birləşdirməsidir. Aparılan məqsədyönlü islahatların nəticəsində artıq yeni iqtisadi münasibətlər sistemi daha da güclənərək, köhnəni iqtisadi həyatdan sıxışdırıb çıxarır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı keçid dövrünün ilkin mərhələsində dərin böhranla üzləşmişdir ki, bunun da əsas səbəbləri kimi ictimai-siyasi qeyri-sabitlik, ölkənin müharibəyə cəlb olunması, düzgün olmayan idarəetmə sistemi çıxış edə bilər. Nəticədə ölkənin 20% ərazisi iqtisadi dövriyyədən çıxmış, istehsal kəskin aşağı düşmüş, inflyasiya hiperinflyasiya səviyyəsinə çatmış, büdcə kəsiri anormal sürətlə artmış, iqtisadiyyatın maddi-texniki

bazası dağıdılmış, əhalinin maddi rifah halı kəskin aşağı düşmüş, bir sözlə ölkə həyatının bütün sahələrində dərin böhran yaşanmışdır.

1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycan hökumətinin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının (xüsusilə, BVF və DB) birgə hazırladığı stabilləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində inflyasiya minimuma endirilmiş, hətta deflyasiya da baş vermiş, 1997-ci ildən başlayaraq ÜDM-nin azalması dayandırılmış, mülkiyyət münasibətləri, pul-kredit sistemi, maliyyə-bank sistemi, büdcə-vergi sistemi və sosial sahədə bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir ki, bu da bazar iqtisadiyyatına keçid yolunda atılmış müntəzəm addımlar hesab oluna bilər. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı keçid dövrünü hələ də yaşamaqdadır və onun nə vaxta qədər davam etməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Ən optimist hesablamalara görə ölkədə ÜDM 1991-ci il səviyyəsinə yalnız 2005-2006-cı illərdə gələ bilər.

Aparılan iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də qanunvericilik sahəsindədir. Bu dövrdə qəbul olunmuş qanunlar aparılan transformasiya prosesinin həm vasitəsi (tənzimləmə aləti), həm də nəticəsi rolunda çıxış edir. Belə ki, qəbul olunan hər bir yeni qanun və ya qanuna edilmiş düzəlişlər bir tərəfdən yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən inkişaf edən iqtisadi münasibətlər sistemi qanunlarda yeni dəyişiklikləri və ya yeni qanunların qəbul edilməsini zəruri edir.

Son 10 ildə ölkə parlamenti tərəfindən iqtisadi sahə ilə bağlı 200-ə qədər qanun qəbul edilmişdir ki, bu da ölkədə müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması, azad rəqabətli bazarın formalaşdırılması, qiymətlərin liberalaşdırılması, müqavilə azadlığı, təşəbbüskarlıq azadlığı, seçim azadlığı kimi bazar atributlarının real həyatda özünə yer tapmasına əlverişli şərait yaradır.

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi də ölkədə sistem transformasiyası ilə bağlı aparılan islahatların hüquqi-iqtisadi zəminini öyrənməkdir.

FƏSİL I

§1.Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının mahiyyəti və əsas prinsipləri

Sosialist blokun dağılması ilə dünyada baş verən qloballaşma prosesi dünya ölkələrinə bəşəriyyətin bütün sınaqlarından uğurla çıxmış və biri digərinin mövcudluğunu təmin edən 3 ictimai qurum (institut) təqdim edir:

1)Demokratiya 2)Hüquq dövləti 3)Bazar iqtisadiyyatı

Bunların hər üçünü öz həyatının ayrılmaz parçasına çevirə bilən cəmiyyətlər durmadan inkişaf edir və edəcəkdir.

Göstərilənlərdən bazar iqtisadiyyatı özünün bütün alternativlərindən daha səmərəli olduğunu sübut etmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq bir sıra Qərb ölkələrində tətbiq olunaraq həmin ölkə insanların illik gəlirini 100 ABŞ dollarından indiki 30 min ABŞ dollarına qədər çatdıran bazar iqtisadiyyatı daim təkmilləşərək müasir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Bazar dar mənada alıcı və satıcıların əmtəələrin miqdarını və qiymətini qarşılıqlı olaraq müəyyənləşdirdikləri fiziki bir məkan, müasir telekommunikasiya vasitələri ilə idarə olunan bir təşkilatdır. Geniş mənada isə tələb və təklifin qarşılaşdıqları qeyri-məhdud bir mühitdir. Bazar iqtisadiyyatı isə iqtisadi fəaliyyətlərin demək olar ki, hamısının ictimai müdaxilələrdən kənar olan bazarlarda həyata keçirildiyi iqtisadiyyatdır.

Bazar iqtisadiyyatında nə?, necə?, nə qədər?, kim tərəfindən? və kim üçün? kimi suallara cavabı ilk olaraq bazarda tələb və təklif müəyyənləşdirir.

Bazar iqtisadi sisteminin 3 əsas subyekti vardır:

a)İstehsalçılar b)Satıcılar c)İstehlakçılar

İstehsalçılar və satıcılar əmtəələrin alqı-satqısı zamanı mənfəəti əsas götürdükləri halda, istehlakçılar isə öz ehtiyaclarını ödəyəcək əmtəələri satın alan zaman maksimum faydalılığı əsas götürürlər.

Bu sistemdə istehsalın məqsədi istehlakçıların ehtiyaclarını ən yüksək səviyyədə ödəyərək maksimum mənfəət əldə etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı təbii bir sistemdir. O insanlıq tarixi boyunca kollektiv şüurun tədricən formalaşan məhsuludur və buna görə təbii, öz-özünə formalaşmış bir sistemdir.

Bazar iqtisadiyyatına təbiilik qazandıran həm də onun fərdi xarakter daşımaması, yəni milyonlarla istehsalçı və istehlakçının bir-birini tanımadan və fərdi xüsusiyyətlərini bilmədən qiymət impulslarına görə istehsal və istehlak etmələri və ya mübadilə etmələridir. Qiymətlər istehlakçıların subyektiv maraqlarını əks etdirirlər, lakin bazar qiymətləri formalaşdığı halda obyektiv, qeyri-şəxsi xarakter alırlar. ABŞ-da 300 milyon fərqli irq, rəng, mədəniyyət və dindən olan insanların məhz bu mexanizm, obyektiv mexanizm vasitəsilə (demokratiya və hüquqi dövlətin köməyi ilə) ahəngdar iqtisadi fəaliyyət göstərmələri buna tipik misaldır.

Hər hansı bir cəmiyyətdə bazar iqtisadiyyatının formalaşması, bərqərar olması üçün aşağıda göstərilən 3 əsas istiqamətdə reformaların həyata keçirilməsi zəruridir ki, bunlar bazar mexanizminin formalaşdırılmasının zəruri şərtləridir:

1)Bazar iqtisadiyyatı və sosial əxlaq: Sosial əxlaq hər hansı bir cəmiyyətdə millətin və ya fərdlərin davranışlarının pozitiv və ya neqativliyinin ortaya çıxarılmasına şərait yaradan ictimai dəyər ehkamlarının məcmusudur. Başqa sözlə sosial təfəkkürün kodudur. Hər bir ölkədə sosial əxlaqın mənbələri din, hakim ideologiya, etnik dəyərlər, hüquq və elmdir. Cəmiyyətin sosial əxlaq normaları da 2 mənbədə toplanır:

a)Dini xarakterli normalar müqəddəs kitablarda

b)Dünyəvi xarakterli normalar konstitusiyalarda

Cəmiyyətin sosial əxlaq normaları bazar iqtisadiyyatına qarşıdırsa orada səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması mümkün deyil.

Qərb ölkələrində Protestant əxlaqı, Liberal doktrinanın bazar iqtisadiyyatını müdafiə etməsi, sonradan A.Smitlə iqtisad elminin də köməyi ilə bazar iqtisadiyyatı kök salmışdır.

Azərbaycan xalqı tarixən fərdi uğurlara arxalanaraq inkişaf etmiş, xalqımızın psixologiyasında xüsusiyyətçilik daha güclüdür. Buna əsaslanaraq və sosial əxlaqımızda bəzi normaları təkmilləşdirərək azad sahibkarlığa əsaslanan, səmərəli bazar iqtisadiyyatı qurmaq mümkündür.

2)Bazar iqtisadiyyatı və demokratiya: Hər hansı bir ölkədə bazar iqtisadiyyatı formalaşdırılarkən cəmiyyət həyatının bütün sahələrində demokratik prinsiplərin hakim olmasını təmin etmək lazımdır. İlk növbədə iqtisadi hakimiyyətlə siyasi hakimiyyət ayrılmalıdır. Əgər iqtisadi və siyasi hakimiyyət bir əldə, yəni hökumətdə toplanarsa, korrupsiya rüşvətxorluq və iqtisadi tənəzzülün qarşısını olmaq mümkün deyil. Onların ayrılmasının ən səmərəli üsulu özəlləşdirmədir. Sosialist sistemin dağılmasına yol açan əsas səbəblərdən biri də siyasi və iqtisadi hakimiyyətin bir əldə cəmləşdirilməsi idi.

İstehlakçıların bazar iqtisadiyyatı şəraitində hegamonluğunu təmin etmək üçün demokratiya və seçici hegamonluğuna ehtiyac vardır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də qərar qəbul etmə və hakimiyyəti həyata keçirmədə desentralizasiya prosesinin getməsidir ki, bu da həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi sahələri əhatə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində partiyalar iqtisadi inkişafı ilə bağlı yalnız öz proqram və təkliflərini verirlər və onların icrası ilə müstəqil dövlət orqanları məşğuldur. Planlı iqtisadiyyat şəraitində dövlət idarəçiliyi ilə partiya idarəçiliyinin bir-birindən ayrılmaması nəticədə proqramların icra edilməsində məsuliyyət məsələsini aradan qaldırırdı.

İqtisadi idarəçilikdə və iqtisadi inkişafda nə qədər dar çərçivədə insanlar iştirak etsə, iqtisadi inkişafın səviyyəsi bir o qədər aşağı olur. Bu da iqtisadi demokratiyanın mahiyyətini əks etdirir. Beləliklə iqtisadiyyatın idarə olunmasında fərdlərin iştirak səviyyəsilə iqtisadi inkişafın düz mütənasib asılılığı qanunu aşağıdakı kimidir:

$$F=KS$$

Burada;

F - məcmu insan iştirakı səviyyəsi indeksi, **S** - istehsalın artım və səmərəlilik

indeksi, **K**-mütənasiblik əmsalı

3)Bazar iqtisadiyyatı və hüquq dövləti:İqtisadi baxımdan mübadilələr zənciri olan bazar iqtisadiyyatı hüquqi baxımdan müqavilələr zənciridir.Əgər müqavilə öhdəlikləri yerinə yetirilməzsə,bazar mexanizmi fəaliyyət göstərə bilməz.Buna görə də dövlətin müqavilələrin icra edilməsinin təmini və öhdəliklərdən imtina edənlərə təzyiqlik mexanizmi olmalıdır.Bu özü də bir ictimai xidmətdir.Çünki bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsinin təmini ictimai mənafeə xidmətdir.

Bazar iqtisadiyyatında həm də xüsusi mülkiyyətin mövcudluğuna və mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsinə ehtiyac vardır.Əks halda mübadilələr baş verə bilməz. Dövlət tək-cə mülkiyyət hüququnu tanımamalı, həm də onu qorunmalıdır.Bu olmazsa, bütün növ bazarlar öz fəaliyyətini dayandırmalı olar.

Xüsusilə özəl mülkiyyət stimullaşdırılmalı və qorunmalıdır.Çünki o ölkədə demokratik mühit yaradır, dövlət hakimiyyətinin sərhədlərini müəyyən edir, iqtisadi artımı və rifahı təmin edir.

Bir sözlə hüquq bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdin mülkiyyətinin, şəxsi hüquqlarının və azadlıqlarının kollektiv və qanuni müdafiəçisi olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması bir sıra prinsiplərə əsaslanır və iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif cür təsnif olunurlar.Lakin hər kəs tərəfindən qəbul oluna biləcək aşağıdakı prinsiplərdən danışmaq olar:

1)İstehsal azadlığı prinsipi: Bu prinsip azad işgüzarlıq prinsipi də adlanır.Mahiyəti ondan ibarətdir ki, hər kəs harada və nə vaxt istəsə öz istehsalını təşkil edə bilər, onu istədiyi qədər genişləndirib yayı bilər. Sosialist iqtisadiyyatında bu cinayət xarakteri daşıyırdı, lakin bazar iqtisadiyyatında azad sahibkarlığa geniş yer verilir və hər kəs istər hüquqi şəxs yaradaraq, istərsə də hüquqi şəxs yaratmadan bu fəaliyyəti həyata keçirə

bilir. Ölkəmizdə birinci halda Ədliyyə Nazirliyində, ikinci halda isə Vergilər Nazirliyində qeydiyyatdan keçmək, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə başlamaq yolunda yeganə rəsmi prosedurdur. Bu hüquq həm də konstitusyon hüquq kimi Konstitusiyamızın 15-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur.

Bu prinsipə əməl olunması qısa müddətdə iqtisadi potensialın hərəkətə gətirilməsinə, ölkədə ucuz və keyfiyyətli məhsul bolluğunun yaradılmasına və iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. J.S.Mill bu haqda qeyd edir: **"Əmtəələrin ucuzluğu və keyfiyyəti ancaq istehsalçıların sərbəst buraxılması və rəqabət ilə təmin edilə bilər"**.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı fərdlərə imkan verməlidir ki, qanunvericiliklə qadağan olunmayan (məs. bəzi qiymətli metalların, narkotika silah istehsalı) istənilən fəaliyyət növü üzrə azad sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirə bilsinlər.

2) Qiymət azadlığı prinsipi: İstehsalçı öz məhsuluna müstəqil qiymət qoymalıdır. Əks halda istehsalın səmərəliliyinin artırılması, maddi və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə istehsalçı heç vaxt maraq göstərməyəcəkdir. Sosialist iqtisadiyyatında qiymət qoymanın tamamilə mərkəzləşdirilməsi ictimai zəruri əmək məsrəflərini, tələb və təklifi nəzərə almadan həyata keçirilmiş, beynəlxalq qiymətlərdən uzaq salınmışdır ki, bu da maddi maraq sistemini kəskin zəiflətməmişdir. Lakin bazar iqtisadiyyatı qiymətlərin tələb və təklifi, məhsulun istehlak dəyərini, keyfiyyətini nəzərə almaqla müstəqil müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Lakin dünya təcrübəsində də olduğu kimi bəzi məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsini istisna etmir.

1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında da bu prinsipin həyata keçirilməsinə başlandı. Beləliklə Respublikanın iqtisadiyyatına və əhalinin güzəranına həlledici təsir edən az sayda məhsul və xidmətlər istisna olmaqla qalan bütün məhsul və xidmətlərə sərbəst bazar qiymətlərinin tətbiqinə icazə verildi.

3)Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi prinsipi: Müxtəlif mülkiyyət formalarının olmadığı cəmiyyətdə bazar iqtisadiyyatından, yüksək iqtisadi səmərədən, rəqabətdən, istehsal çevikliyindən danışmaq olmaz.

Müxtəlif mülkiyyət formalarının olması cəmiyyətin bütün təbəqələrinin mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılmasına, milli məhsulun strukturunun yaxşılaşdırılmasına, rəqabətin daha da güclənməsinə, istehsalın səmərəli təşkili formasının seçilməsinə, maddi-maliyyə ehtiyatlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradır.Bu prinsip Konstitusiyamızın 13-cü və 29-cu maddələrində öz əksini tapmış və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması prosesində tətbiq olunur.

4)Azad rəqabət prinsipi: Prinsip bazar subyektlərinin iqtisadi yarışını, istehsalın, satışın və alışın ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizəsini nəzərdə tutur.Bu zaman proses 3 istiqamətdə gedir:

a)İstehsalçıların öz aralarında

b)İstehsalçılarla istehlakçılar arasında

c)İstehlakçıların öz aralarında

Azad rəqabət, həm də sağlam olmalıdır və onun təmin edilməməsi bazar mexanizminin fəaliyyətini dayandırır, iqtisadiyyatda acı nəticələrə gətirib çıxarır.Bunun təmin olunması üçün bir çox ölkələrdə qanunvericilik metodundan geniş istifadə olunur, haqsız rəqabət, inhisarçılıq meyillərinin qarşısı alınır.İlk belə qanunlar XIX əsrin II yarısında Kanadada, ABŞ-da və Avstraliyada qəbul olunmuşdur.

Sağlam rəqabət istehsalın səmərəliliyinə, ucuz və keyfiyyətli məhsul istehsalına,idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə,ETT-nin inkişafına və onun istehsala tətbiqinə səbəb olur ki, bu da iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

5) Müqavilə azadlığı prinsipi: Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi tərəflər arasında bağlanan müqavilələrə əsaslanır.Bu zaman müqavilə tərəflərinin sərbəstliyinə şərait yaradılır.

Bazar subyekti əməkdaşlıq edəcəyi şəxsi, fəaliyyətin istiqamətini, görülmək işlərin həcmi, qiymətini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirir.

Bu prinsip " **iqtişadiyyatın konstitusiyası** " adlanan Mülki Məcəlləminin 390-cı maddəsində öz əksini tapmışdır: "**Fiziki və hüquqi şəxslər azad surətdə müqavilələr bağlaya və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirə bilirlər. Onlar bu Məcəllədə nəzərdə tutulmayan, lakin ona zidd olmayan müqavilələr də bağlaya bilirlər**".

6) Əmək növünü seçib, işləməkdə sərbəstlik prinsipi:Fərd işləyib işləməməsi haqqında özü sərbəst qərar verməli, istədiyi işdə istədiyi müddət ərzində işləmək azadlığına malik olmalıdır. Bu prinsip yalnız bazar iqtisadiyyatında mövcüddür. Digər bütün iqtisadi sistemlərdə bu prinsip bu və ya digər şəkildə pozulmuşdur. Konstitusiyamızın 35-ci maddəsində də göstərildiyi kimi, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır, heç kəs zorla işlədilməz. Əmək müqavilələri (fərdi və ya kollektiv) sərbəst bağlanır, heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. Yalnız məhkəmə qərarı əsasında, hərbi xidmət zamanı, fəvqəladə və hərbi vəziyyət zamanı məcburi əməyin qanunla göstərilən formalarına yol verilə bilər.

Bu prinsipin gözlənilməsi fərdlərin layiqli əmək növünə sahib olmasına, iqtisadiyyatın lazımı işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasına, işgötürənlərlə işgörelər arasında sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına və beləliklə əmək haqlarının sərbəst formalaşmasına, işçilərin ixtisas səviyyəsini yüksəltməsinə və istehsalın səmərəli təşkilinə yol açır.

7) İşdən əldə olunan gəlirin xərclənməsində sərbəstlik prinsipi: Hər kəs qanuni yolla əldə etdiyi gəliri istədiyi kimi yığıma yönəltməkdə və xərcləməkdə sərbəstdir. Əks halda öz həyat şəraitini istədiyi kimi qura bilməyən şəxs əmək fəaliyyətini həyata keçirmək, daha keyfiyyətli və səmərəli

işləməkdə maraqlı olmaz. Bu həm də xüsusi mülkiyyət hüququnun pozulması deməkdir. Çünki mülkiyyət üzərində sahibolma, istifadə və sərəncam vermək mülkiyyətçinin müstəsna hüququdur.

Bazar iqtisadiyyatında bu prinsipin pozulmasında vergilərin rolu böyükdür. Belə ki, yüksək səviyyədə tətbiq olunan vergi dərəcələri bir növ fərdlərin gəlirlərinin böyük bir hissəsi üzərində dövlətin sərəncam verməsinə gətirib çıxarır ki, bu da onlarda maddi stimulu zəiflədir.

8)Mülkiyyət əldə etmədə sərbəstlik prinsipi: Bazar subyektlərinin fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi sahib olduqları mülkiyyətdir. Bu sistemdə hər kəsə mülkiyyət əldə etmək imkanı verilməlidir. Bu həm iqtisadi artıma əlverişli şərait yaradır, həm də fərdlərin daimi gəlirlərə malik olmasını təmin edir ki, bu da dövlətin sosial funksiyasının həyata keçirilməsi deməkdir. Mülkiyyət sahibi olma və xüsusi mülkiyyətlə bağlı hələ XII əsrdə Akvinalı Foma qeyd edir: "**Xüsusi mülkiyyət insan həyatı üçün aşağıdakı 3 səbəbdən ötrü zəruridir:**

a)Hər kəs sahib olduğu və onun məsuliyyətində olan şeylər üçün daha çox səy göstərir

b)Hər kəsin bir işdə öz məsuliyyəti olarsa, bu zaman işlər daha yaxşı və səmərəli aparılır

c)Hər kəs müəyyən bir şeyə sahib olduğu üçün insanlar arasında sülh təmin edilmiş olur

Kollektiv mülkiyyət şəraitində isə məsuliyyət bir neçə şəxs arasında bölüşdürüldüyündən hər kəs daha az çalışır və məsuliyyəti başqasına yükləməyə cəhd edir."

Göründüyü kimi Sosialist iqtisadiyyatından fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında hər kəs mülkiyyət əldə etmədə sərbəstdir. Konstitusiyamızın 29-cu maddəsində də qeyd olunur ki, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Heç kəs də məhkəmənin qərarı olmadan öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

9)İnformasiya əldə etmədə sərbəstlik prinsipi: 60-cı illərdən sonra dünya yeni bir mərhələyə, informasiya cəmiyyəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi iqtisadi həyatda da informasiya həlledici amilə çevrilmişdir.Bununla bağlı Amerikalı Alvin Tofler yazır:"**Xammal, əmək, vaxt, məkan və başqa istehsal amillərinə olan ehtiyacı azaltdığı üçün informasiya hər şeyi əvəz edir, inkişaf etmiş bir iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Bu həyata keçdikcə dəyəri günbəgün artır "**.

Bu cür dəyəərə malik olduğu üçün onun əldə olunmasının qarşısını alan bütün maneələr aradan qaldırılmalı, bazar subyektləri üçün lazım olan informasiyaların "**maya dəyəri**" aşağı salınmalıdır.

Bu sistemdə yenilik mənfəət deməkdir.Yenilik üçünsə yeni informasiya lazımdır.Bunun üçün bütövlükdə cəmiyyət miqyasında səmərəli, açıq və operativ informasiya məkanı yaradılmalıdır.Onun təmin olunmasında həm dövlət orqanları, həm təsərrüfat subyektləri, həm də kütləvi informasiya vasitələri məsuliyyət daşıyırlar.

10)Bazara dövlət müdaxiləsinin minimumlaşdırılması prinsipi:Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki,ictimai mənafeələrin təmin edilməsi xaricində, dövlətin bazar mexanizminə yersiz müdaxiləsinə yol verilməməlidir.İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını formalaşdırmış C.M.Keynis bu haqda qeyd edir:" **Sosial xidmətlərlə fərdi xidmətləri bir-birindən ayırmalıyıq. Dövlət üçün əhəmiyyətli olan hal-hazırda xüsusi bölmə tərəfindən həyata keçirilən xidmətləri həyata keçirmək deyil, əgər dövlət həyata keçirməzsə,heç kəsin həyata keçirə bilmədiyi xidmətləri həyata keçirməkdir "**.

Belə ki, dövlət təhlükəsizlik, milli müdafiə, diplomatiya, məhkəmə xidmətləri, iqtisadi sabitliyin təmini, iqtisadi oyun qaydalarının müəyyənləşdirilməsi kimi xidmətləri həyata keçirməli, qalan işləri bazar mexanizminin, xüsusi bölmənin ixtiyarına buraxmalıdır.

§2.Bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas xüsusiyyətləri və bazarın formalaşdırılmasının hüquqi əsasları

XX əsrin əvvəllərində kütləvi milliləşmə prosesinə məruz qalan Azərbaycan iqtisadiyyatı, əsrin sonunda əks prosesə dövlətsizləşdirmə, özəlləşdirmə və ya bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünə qədəm qoydu. İndiyədək Keçid dövrünün nə rəşional bir tərifi, nə də bütün ölkələr üçün xas ola biləcək xüsusiyyətləri, bir sözlə vahid bir modelə müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin bu dövr hər ölkədə öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Respublikamızda bu dövrü xarakterik xüsusiyyətlərinə görə 2 hissəyə ayırmaq olar:

1)1990-1995-ci illər arası tənəzzül dövrü;

2)1995-ci ildən başlayaraq aktiv islahatlar dövrü;

Birinci mərhələdə dağılmış nəhəng bir iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin böhranla üzləşmişdir. Ənənəvi iqtisadi əlaqələrin pozulması ilə iqtisadiyyatımızın əsas bazarlarından, bəzi xammal və materiallar bazasından məhrum olması, ilkin dövrlərdən Ermənistanın təcavüzünə məruz qalaraq müharibəyə cəlb olunması və külli miqdarda maddi-mənəvi, insan resurslarımızın qurban getməsi, ölkədə baş verən ictimai-siyasi qeyri-sabitlik, hakimiyyətlərin tez-tez əvəz olunması, uzun müddətli tətillər, xarici ölkələrin yaratdığı iqtisadi-siyasi provakasiyalar, ölkəni məcburi qaçqın və köçkün dalğası bürüməsi nəticəsində istehsal kəskin aşağı düşmüş, dərin büdcə-maliyyə böhranı yaşanılmış, inflyasiya və işsizlik tüğyan etmiş və dövlətin iqtisadiyyata təsir rıçaqları heçə enmişdir.(Tablo:1)

Həmin dövrün iqtisadi vəziyyətini açıq-aydın əks etdirən aşağıdakı cədvələ yalnız onu əlavə etmək olar ki, ÜDM-nin göstərilən artımı inflyasiyanın hesabınadır. Onun fiziki həcmi isə ildən-ile azalmışdır. Lakin bütən bunlara baxmayaraq ,Respublikamızın iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin, iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında qurulmasının təməlləri həmin dövrdə atılmışdır.

Tablo 1: 1990-1995-ci illərdə bəzi makroiqtisadi göstəricilər

Göstəricilər	1990	1991	1992	1993	1994	1995
ÜDM mlrd.manat	1,5	2,7	24,1	157,1	1873,4	10669,0
Rəsmi işsizlər,nəfər	-	3969	6409	19974	23592	28314
Büdcə kəsiri,mlrd.manat	-	0,1	0,4	-11,2	-176,9	-557,2
İstehlak qiymətiləri indeksi	-	206,6	1012,3	1229,1	1763,5	511,8

Mənbə: <http://www.azstat.org/> - Statistika Komitəsinin rəsmi web saytı

Hələ 25 may 1991-ci ildə Ali Sovet tərəfindən "**Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında**" Konstitusiyaya aktı qəbul edildi.Sənəddə iqtisadi müstəqillik müstəqil surətdə xalq təsərrüfatının strukturu, onun inkişafının üstün istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti, elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, əhali üçün sosial təminatların yaradılması kimi izah edilir. İqtisadi müstəqilliyin məqsədinin hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraitini, şəxsin mənəvi tələbatının ödənilməsini və özünümüdəfianı təmin etmək, yaradıcı və məhsuldar əməyə ruhlandıran sabit mexanizm yolu ilə xalqın milli sərvətini qoruyub saxlamaq və artırmaq olduğu qeyd olunur. Həmçinin iqtisadi müstəqilliyimizin aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulması nəzərdə tutulurdu:

- Respublika ərazisinin hüdudları daxilində torpaq, yerin təkisi, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi üzərində Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyəti;
- Xəzərin Azərbaycan Respublikası ərazisinə bitişik iqtisadi zonasının ehtiyatlarına, beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hüdudlara sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ;
- Yaradılmış Ümumittifaq sərvətində payı olmaq;
- SSRİ-nin almaz və valyuta fondlarında, qızıl ehtiyatlarında öz payına sahiblik, Respublikanın xeyrinə bu paydan istifadə və ona sərəncam

hüququ;

- Bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstliyi;
- Tələb və təklifin bazar münasibətləri;
- İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- Başqa dövlətlərlə iqtisadi ittifaqlara könüllü daxil olmaq və çıxmaq;
- Azərbaycan ərazisində xarici investisiyaların qorunması;

Sənəddə ilk dəfə olaraq tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı yolunun seçilməsi, mülkiyyətin dövlət, kollektiv, xüsusi və qarışıq formalarda olması, ölkədə vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır ki, bu da qurulacaq iqtisadi sistemin konturlarının təyin edilməsi kimi başa düşülməlidir.

18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş **“Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında”** Konstitusiyaya aqti isə Azərbaycan Dövlətinin rəsmən siyasi və iqtisadi müstəqilliyini bəyan etdi. Akt Azərbaycan Respublikasını əsrin əvvəllərində mövcud olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin varisi olduğunu, demokratik, müstəqil, dünyəvi və unitar dövlət quruculuğuna başladığını bəyan etdi.

Aktda dövlət, iqtisadi və siyasi quruluşun əsasları müəyyənləşdirildi. Dövlətin mülkiyyəti, hər cür iqtisadi fəaliyyətin bazar münasibətləri və sahibkarlıq azadlığına əsaslanması, aztəminatlı təbəqələrin dövlət tərəfindən yardım alması kimi vacib məsələlər qəti olaraq müəyyənləşdirildi. Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, əvvəlki aktdan fərqli olaraq burada mülkiyyətin qarışıq forması göstərilməmişdir.

Bu aktın gələcəkdə qəbul olunacaq yeni Konstitusiyaya üçün əsas olması da qeyd olunmuşdur.

Bazarın formalaşdırılması yolunda atılacaq ilkin addımlardan biri mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi əsaslarının yaradılmasıdır. Əks halda heç bir mübadilə prosesini baş verə bilməz. Bunun üçün 9 noyabr 1991-ci ildə **“Mülkiyyət haqqında”** qanun qəbul edildi. Qanun mülkiyyət hüququnu tam

olaraq təsdiq edir,mülkiyyətçinin öz mülkiyyəti üzərində sahibolma, ondan istifadə etmə və onun barəsində sərəncam vermə səlahiyyətlərini müəyyən edirdi. Mülkiyyətçinin ixtiyarı var ki, ona məxsus əmlakı başqa şəxslərə əvəzli və ya əvəzsiz olaraq versin, başqa şəxslərin müvəqqəti istifadəsinə versin, girov qoysun, özü və ya başqaları tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edərək gəlir əldə etsin. Mülkiyyətçi onun öhdəliklərinin həyata keçirilməsi, törətdiyi qanun pozuntuları ilə bağlı və təbii fəlakətlər və dövlət məqsədləri üçün milliləşdirmə halları xaricində məcburi şəkildə əmlakından məhrum edilə bilməz. Milliləşdirmə zamanı əmlakın tam dəyəri və ya bəhrəsi mülkiyyətçiyə dövlət tərəfindən ödənilir. Bundan başqa qanun mülkiyyətin formaları, subyektləri və obyektləri ilə bağlı maddələri də özündə birləşdirir.

Bazarın formalaşdırılmasının mühüm şərtlərindən biri də qiymətlərin sərbəstləşdirilməsidir.Əks halda nə xarici investisiyaları ölkəyə cəlb etmək, nə özəlləşdirməni həyata keçirmək, nə də istehsalı genişləndirib ölkədə məhsul bolluğu yaratmaq mümkün olar ki,bu da bazarın formalaşdırılmasını mümkünsüz edir. Həmin dövrdə ölkəmizdə topdansatış və pərəkəndəsətış qiymətləri arasında ziddiyyətlər açıq-aydın hiss olunur, onlar məhsulun real dəyərini, tələb və təklifin təsirini əks etdirmir, daxili qiymətlər dünya bazarı qiymətlərindən tamamilə təcrid olunmuşdu. Bu məqsədlə 1992-ci il 2 yanvarda prezidentin **"Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında"** 540 sayılı tarixi fərmanı və buna müvafiq olaraq Nazirlər Kabinetinin **"Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi tədbirləri haqqında"** 3 sayılı qərarı qəbul olundu.Beləliklə aşağıdakılar istisna olmaqla bütün məhsul və xidmətlərə tələb və təklifə əsaslanan bazar qiymətlərinin tətbiq olunması nəzərdə tutulurdu:

- Neft və qaz kondensatı, təbii və sıxılmış qaz;
- Mühərrik və soba yanacağı, ağ neft, benzin;
- Elektrik və istilik enerjisi;
- Çörək,uşaq qidasının əsas növləri, o cümlədən yeyinti konsentratları;

- Tibbi təyinatlı məhsullar və dərman ləvazimatı;
- Taksidən başqa, əhaliyə nəqliyyat xidməti;
- Telefon üçün abonə haqqı;
- Yataqxanada yaşamağa görə haqq da daxil olmaqla, mənzil kirayəsi haqqı;
- Kommunal xidmətlərin əsas növləri;

Bu məhsulların qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi nəzərdə tutulurdu.

Qiymətlərin liberallaşdırılmasını zəruri edən vacib amillərdən biri də ölkənin vahid rubl məkanında olması və digər ölkələrdə qiymətlərin liberallaşdırılması idi. Nəticədə ölkə sərvətlərinin həmin ölkələrə daşınması baş verə bilərdi.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması prosesində maddi-maliyyə resurslarına, yeni texnika və texnologiyaya, yeni idarəçilik qaydalarının tətbiqinə, bütövlükdə mütərəqqi bazar metod və üsullarının ölkədə yayılmasına böyük ehtiyac vardır ki, bunlar da daxili potensial hesabına həyata keçirilə bilməzdi. Bunun üçün xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması zəruri idi. Bu məqsədlə 15 yanvar 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya qoyuluşlarının iqtisadi və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən, xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən **"Xarici investisiyaların qorunması haqqında"** qanun qəbul edildi. Qanunla Azərbaycan Respublikasında xarici investorlar kimi xarici hüquqi şəxslər, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xaricdə daimi yaşayış yeri olan Azərbaycan vətəndaşları, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar çıxış edə bilər. Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların aşağıdakı formalarda qoyulmasının mümkünlüyü də göstərilir:

- Ölkəmizin hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı;
- Tamamilə xarici investorlara məxsus müəssisələrin yaradılması;
- Müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssi-

slərdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların və qanunla mümkün olan digər əmlakın əldə edilməsi;

- Torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması;

Xarici investitorlara dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmədə iştirak hüququ verilməsi, onların fəaliyyətinin hüquqi rejiminin milli hüquqi və fiziki şəxslərindən az əlverişli ola bilməməsi, onlara vergi və başqa güzəştlərin verilə bilməsi, qanunvericiliklə qadağan olunmayan istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilmələri, müdafiə, milli təhlükəsizlik və ictimai qaydaların təmin olunması, vergi, kredit, maliyyə, ətraf mühit, əxlaq və sağlamlığın mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik istisna olmaqla digər qanunların dəyişilməsi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə 10 il ərzində investisiyanın qoyulması zamanı qüvvədə olan qanunvericiliyin tətbiq olunması, milliləşdirmə və rekvizisiya zamanı investora təxirə salınmadan müqabil və səmərəli kompensasiyanın ödənilməsi, istehsal etdiyi məhsula qiymətqoyma, satış sərbəstliyinin verilməsi, məcburi sığorta xaricində digər sığorta növlərini seçmə sərbəstliyinin verilməsi, bəzi gömrük əməliyyatlarının rüsumlardan azad edilməsi kimi məsələlərin qanunda yer alması ölkədə xarici investorların fəaliyyətinə əlverişli mühit yaradır. Nəticədə həmin dövrdə bir sıra xarici və birgə müəssisələr yaradılmış (Tablo:2), ən başlıcası isə gələcəkdə ölkəyə külli miqdarda xarici investisiya axınıni təmin edəcək "Əsrin müqaviləsi" bağlanmışdır.

Tablo 2: 1995-ci ildə xarici və birgə müəssisələrin fəaliyyəti

Müəssisələrin sayı,ədəd	293
İşləyənlərin orta siyahı sayı,nəfər	7027
Orta aylıq əmək haqqı,min.man	156,8
İstehsal həcmi,mln.man	311868,9

Mənbə: <http://www.azstat.org/>

Həmin dövrdə qurulan xarici investisiyalı müəssisələrin sayı o qədər də çox olmamış və əsasən tədavül sferasını əhatə etmişlər.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas xüsusiyyətlərindən biri ölkədə sərbəst pul-kredit sisteminin formalaşdırılması olmuşdur ki, bu da bazarda alqı-satqı münasibətlərinin həyata keçirilməsinin yaxşılaşdırılması, rubl məkanında qalmanın neqativ effektlərindən (rubl sürətlə dəyərdən düşürdü, respublikalarda kəskin nağd pul qıtlığı yaşanırdı və.s) azad olunması, istehsalın maliyyə re-sursları ilə təminatının gücləndirilməsi və ən əsası Mərkəzdən qopmanın ən güclü vasitəsi olması məqsədilə aparılırdı. Bu məqsədlə əvvəlcə 1992-ci il 7 avqustda "**Milli bank haqqında**" və "**Banklar və bank fəaliyyəti haqqında**" qanunlar imzalanaraq qüvvəyə mindi. Nəticədə ikipilləli bank sisteminə keçildi. İlk pillədə ölkədə pul-kredit siyasətini həyata keçirən və kommersion banklarının fəaliyyətini tənzimləyən Milli Bank, ikinci pillədə isə kommersion kredit təşkilatları dururdu. 1992-ci ilin 15 avqustunda isə Milli Bankın qərarı ilə dövriyyəyə rus pulu ilə yanaşı işlədiləcək və aralarındakı nisbət 1:10 olan 1,10 və 250-lik Fransada çap olunan manat daxil oldu və 1993-cü ilin sonlarında alqı-satqıda yeganə valyuta elan olundu.

Beləliklə, ölkədə maliyyə-kredit və valyuta bazarının formalaşması istiqamətində mühüm addımlar atıldı. İlk dövrlərdə dönərli valyuta kimi çıxış edən manat, sonradan xarici valyutalara nisbətən dəyərdən düşməyə başladı. Məs. 1993-cü ildə 118 manat olan ABŞ dolları, 1995-də 4700 manat olmuşdur.

Keçid iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri bazar mexanizminin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan azad sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə 15 dekabr 1992-ci ildə Prezidentin imzalaması ilə "**Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında**" qanun qüvvəyə mindi. Qanuna əsasən fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, hər bir xarici vətəndaş və vətəndaşlığı olmayan şəxs və xarici hüquqi şəxslər sahibkarlıq fəa-

liyyəti subyekt ola bilərlər. Sahibkarlara imkan verilir ki, qanunla qadağan olmayan istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti növü ilə məşğul olsunlar, hüquqi şəxs yaradaraq fəaliyyət göstərmək istəyənlər Ədliyyə Nazirliyində hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçsinlər, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlər sadəcə vergi orqanlarında fiziki şəxs kimi üçotə alınsınlar, bəzi fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün xüsusi lisenziyaya ehtiyac duyulur. Bundan başqa qanunda ölkəmizdə sahibkarlığın prinsipləri, sahibkarlıq subyektlərinin hüquq və vəzifələri, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsulları, sahibkarların dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən maddələr öz əksini tapmışdır ki, bu da azad sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ölkədə xüsusi mülkiyyətin üstünlüyünə əsaslanan bazar münasibətlərinin formalaşması yolunda dövlət əmlakının özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilməsi böyük zərurətə çevrilmişdi. Bu məqsədlə 7 yanvar 1993-cü ildə ölkə prezidenti "**Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında**" qanunu imzaladı. Bu qanuna əsasən özəlləşdirmənin dövlət proqramının hazırlanması da nəzərdə tutulurdu ki, bu da 1995-ci ildə qəbul olundu. Qanun özəlləşdirmənin obyekt və subyektlərini, prinsiplərini, qaydalarını, forma və metodlarını, yerli və xarici subyektlərin prosesdə iştirak qaydalarını müəyyənləşdirirdi. 1995-ci ilədək özəlləşdirmə əsasən kiçik məişət xidməti obyektləri, taksilər, mənzil fondları kimi sahələri əhatə etmişdir (Əsas özəlləşdirmə prosesi, onun hüquqi əsasları haqqında 2-ci fəslə geniş danışılacaq).

Azad sahibkarlıq genişləndikcə, dövlətin bazarda aktiv rolu məhdudlaşdırıldıqca, yeni bir problem-bazar subyektləri arasında azad rəqabətin təmin olunması, inhisarçı meyillərin qarşısının alınması ortaya çıxırdı. Bunu nəzərə alaraq hələ XIX əsrin II yarısından Kanada və ABŞ-da, 1930-cu illərdən Qərbi Avropada tətbiq olunan "**Antiinhisar fəaliyyəti haqqında**" qanun 4 mart 1993-cü ildə prezident tərəfindən imzalanaraq ölkəmizdə də

qüvvəyə mindi. Qanuna əsasən inhisarçılığın aşağıdakı formaları müəyyən-
ləşdirilmişdir:

Dövlət inhisarçılığı, Sahə inhisarçılığı, Yerli inhisarçılıq, Təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, Maliyyə-kredit inhisarçılığı, Bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq, Təbii inhisarçılıq, Patent-lisenziya inhisarçılığı, Yerin təkindən istifadə inhisarçılığı

Qanun təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi, onların birliklərinin yaradılması, səhmlərin əldə edilməsi üçün onlar arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunmasına dövlət nəzarəti, inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması yolları, bu sahədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hüquq və vəzifələri, qanunun pozulmasına görə həm bazar subyektlərinin, onların rəhbərlərinin, həm də dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti kimi məsələləri özündə birləşdirir. Qanuna əsasən bazarda payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqedə olmuş sayılır.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasının müəyyənləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı "**Müəssisələr haqqında**"(1 iyul 1994) və "**Səhmdar cəmiyyəti haqqında**"(12 iyul 1994) qanunlar da qəbul olunmuşdur. Bunlar xüsusilə irəlidə aparılacaq özəlləşdirmə prosesini üçün çox vacib idi. Xüsusilə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə ən geniş yayılmış müəssisə təşkilati-hüquqi forması olan səhmdar cəmiyyətlərdən özəlləşdirmə prosesində də geniş istifadə olunur.

1995- ci ildən başlayaraq Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatda sabitliyin təmin olunması və bazar iqtisadiyyatına keçid yolunda aktiv islahatlara başladı. Belə ki, 1994-cü ilin sonlarında BVF ilə də razılaşdırılan sabitləşdirmə proqramı 1995-ci ildən başlayaraq tətbiq olunmağa başlandı. Sərt pul-kredit siyasətinə əsaslanan bu proqram aşağıdakı makroiqtisadi nəticələrə gətirib çıxardı:

Tablo 3: 1996 - 2001(01.01.2002-dək)-ci illərdə bəzi makroiqtisadi göstəricilər

Göstəricilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001
ÜDM,mlrd.man	13663,2	15791,4	17203,1	18875,4	23590,5	26619,8
Rəsmi işsizlər,nəfər	31935	38306	42329	45211	43739	48446
İstehlak qiyməti indeksi	119,9	103,7	99,2	91,5	101,8	101,5
Xarici tic.döv.mln. dollar	1591,9	1575,6	1682,7	1965,6	2917,3	3745,2
İxracat	631,3	781,3	606,2	929,7	1445,2	2314,3
İdxalat	960,6	794,3	1076,5	1035,9	1172,1	1430,9
Orta aylıq əmək haqqı	89370,1	141643,4	168419,2	184367,5	221606	259953
Büdcə gəliri,mlrd.man	2012,8	2565,2	2327,3	2797,6	3573,2	3919,5
Büdcə kəsiri,mlrd.man	-396,5	-378,3	-314,4	-459,5	-246,6	-113,4

Mənbə: <http://www.azstat.org/>

Göründüyü kimi bu mərhələdə ÜDM illik orta hesabla 9-10% artmış, inflyasiya qəti şəkildə aradan qaldırılmış, hətta 1998 - 1999-cu illərdə deflyasiya baş vermiş, xarici ticarət dövriyyəsində 2000-ci ildən başlayaraq müsbət saldo əmələ gəlmiş, büdcə kəsiri də idarə olunan səviyyəyə çatdırılmışdır. Lakin rəsmi işsizliyin belə ildən - ilə artması, əmək haqqı səviyyəsinin minimum istehlak büdcəsindən demək olar ki, iki dəfə aşağı olması bir daha onu göstərir ki, aparılan siyasət iqtisadiyyatda məhdudlaşdırıcı xarakter daşdığından istehsalın genişləndirilməsinə maneə olmuşdur (ÜDM-dəki bu artım isə əsasən neftə dayanır).

Bu mərhələnin ilkin dövrləri aqrar sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlarla yadda qalır. Belə ki, 18 mart 1995-ci ildə iki qanun - "**Aqrar islahatların əsasları haqqında**" və "**Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında**" qəbul edildi. "**Aqrar islahatların əsasları haqqında**" qanun bütövlükdə aqrar sahədə aparılacaq islahatların əsas istiqamətlərini, onun hüquqi təminatını və bu sahədə qəbul olunacaq normativ sənədlərin əsas bazasını formalaşdırmaq məqsədilə qəbul olunmuşdur. Qanun aqrar islahatların məqsədini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- Aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq;

- İqtisadi sabitliyi təmin etmək;
- Əhalinin sosial iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq;

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur:

-Aqrar bölmədə torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması; Bu məqsədlə bəzi elmi-tədqiqat, təcrübə müəssisələri, kənd təsərrüfatı mühafizə obyektləri, qoruqlar və.s strateji əhəmiyyətli əmlak dövlət mülkiyyətində saxlanılır, bəzi yerli əhəmiyyət daşıyanları bələdiyyənin sahibliyinə verilir, digər torpaq və başqa əmlaklar isə həm pay kimi, həm də dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsi yolu ilə xüsusi şəxslərin mülkiyyətinə verilir. Bu zaman dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə ayrılan torpaqın sahiblərinə ondan istifadə ilə bağlı bərabər şərait yaradılır, mülkiyyətçi onu satmaq, bağışlamaq, dəyişmək, girov qoymaq, icarə və vərəsəyə vermək, əlavə torpaq sahəsi satın almaq hüququ vardır. Bu da torpaq bazarının meydana gəlməsinə səbəb olur ki, həmin bazarın tənzimlənməsi ilə bağlı 7 may 1999-cu ildə "**Torpaq bazarı haqqında**" qanun qəbul edilmişdir. Torpaq islahatını tənzimləyən xüsusi qanun isə 16 iyul 1996-cı ildə qəbul olunan "**Torpaq islahatı haqqında**" qanundur. Bu qanun torpaqların göstərilən mülkiyyət formaları üzrə bölüşdürülməsinin təşkilatı, iqtisadi və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir.

-İstehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlifönlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi; Müxtəlifönlü təsərrüfatlar dedikdə təsərrüfatçılıq və mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kəndli-fermer, şəxsi yardımçı təsərrüfatlar, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan birgə təsərrüfatlar-kooperativlər, şərikli təsərrüfatlar, səhmdar cəmiyyətləri və.s nəzərdə tutulur. Bu təsərrüfatlar sovxoz və kolxozların islahatı, təsərrüfatların transformasiyası, kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb olunan yeni torpaqlarda təsər-

rüfatların təşkili hesabına yaradılır. **"Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında"** qanunda da göstərilir ki, onların yerində kəndli-fermer təsərrüfatları, birgə sahibkarlığa əsaslanan xüsusi mülkiyyətli kənd təsərrüfatı müəssisələri, sovxozların bazasında dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması və şəxsi yardımçı təsərrüfatların inkişafı nəzərdə tutulur.

2002-ci ilin 1 yanvarına olan məlumata görə 2001-ci ildə ÜDM-nin 15,7%-i kənd təsərrüfatında istehsal olunmuş, həmin kənd təsərrüfatında istehsalın artım tempi 11,1% olmuş, məhsulun 99%-i qeyri-dövlət bölməsi tərəfindən istehsal edilmişdir. Bundan başqa əsas fondların 14%-i, məşğul olan əhalinin 24%-i kənd təsərrüfatının payına düşür. Həmin dövrə hüquqi şəxs yaradaraq fəaliyyət göstərən və ümumi kollektivlərinin sayı 11336 nəfər olan 2604 kəndli-fermer təsərrüfatı qeydə alınmışdır.

Aktiv islahatlar dövrünün ən əlamətdar hadisələrindən biri də 12 noyabr 1995-ci ildə ölkə konstitusiyasının qəbul edilməsidir ki, bu da islahatlar zamanı qəbul olunan normativ sənədlərin əsas bazasının formalaşdırılması demək idi.

Bu dövrdə 1995-1998-ci illəri əhatə edən kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi proqramının icrası ilə azad sahibkarlıq genişləndirilmiş, 10 iyun 1996-cı il "Milli Bank haqqında" və 14 iyul 1996-cı ildə **"Banklar və bank fəaliyyəti haqqında"** yeni qanunların qəbulu ilə Milli Bankın pul-kredit bazarında rolu daha da gücləndirilmiş, kredit təşkilatları üzərində müstəsna səlahiyyətlər əldə etmiş, nəticədə valyutanın dəyərinin saxlanması və kredit bazarındakı hərcmərcliyin aradan qaldırılmasına nail olunmuş, 13 yanvar 1995-ci ildə qəbul olunmuş **"İnvestisiya fəaliyyəti haqqında"** qanunla ölkədə bu fəaliyyətin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri müəyyənləşdirilmiş, 2 iyun 1995-ci ildə qəbul olunan **"Haqsız rəqabət haqqında"** qanun haqsız rəqabətin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaratmış, bazar subyektlərinin

haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini müəyyənləşdirmiş, 3 oktyabr 1997- ci ildə qəbul olunmuş **"Reklam haqqında"** qanun hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəə, iş və xidmət bazarında reklam istehsalı, yerləşdirilməsi və yayımı prosesində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyir, 18 fevral 1996-cı il tarixli **"Sosial Sığorta haqqında"**, 25 iyun 1999-cu il tarixli "Sığorta haqqında" və 28 oktyabr 1999-cu il tarixli **"Tibbi sığorta haqqında"** qəbul olunmuş qanunlar ölkədə sığorta bazarının formalaşdırılması, bazar subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, ölkəmizdə sığorta fəaliyyətinin forma və prinsiplərini müəyyənləşdirir, 14 iyul 1998-ci ildə qəbul olunan **"Qiymətli kağızlar haqqında"** qanun qiymətli kağızların dövriyyəsi, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməsini həyata keçirir.

Adı çəkilən normativ sənədlər əsasən azad bazarın formalaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Digər sənədlər əsasən birbaşa dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğundan növbəti paragrafda geniş danışılacaq.

Son olaraq onu qeyd edək ki, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində həm iqtisadi, həm də siyasi islahatlar paralel aparıldığından bəzən bu siyasi maneələrlə, böhranlarla və ləngimələrlə müşahidə edilmişdir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatına keçidin nə şok terapiyasını, nə də tam təkamül yolunu getmək mümkün olmamışdır.

§3.Keçid iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi əsasları

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində aparılan islahatların əsas istiqamətlərindən biri də bazar iqtisadiyyatının səmərəli tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Ümumilikdə bazar iqtisadiyyatı aşağıdakı şəkildə tənzimlənir:

Tablo 4:Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi

Dövlət səviyyəsində	Təsərrüfat vahidləri səviyyəsində
1.Mülkiyyət,sahibkarlıq münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə hüquqi-normativ aktların qəbulu	1.Marketing fəaliyyəti
2.Dövlət sahibkarlığı	2.Müstəqil təsərrüfat əlaqələri
3.Maliyyə-kredit vasitələri:vergi,qiymət, faiz,pul tədavülünün tənzimlənməsi	3.Sahibkarlar birliyi,informasiya mərkəzlərinin fəaliyyəti
4.Dövlət investisiyaları,dövlət sifarişləri	
5.İri təsərrüfat və sosial proqramlar və iqtisadi proqnozlar	

Təsərrüfat səviyyəsində tənzimləmənin həyata keçirilməsi şərtlərinin də dövlət tərəfindən formalaşdırıldığını nəzərə alaraq əsasən dövlət tənzimlənməsi üzərində durulması daha məqsədəuyğundur.

Uzun zamandan bəri iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi ilə bağlı məsələdə iqtisadçılar arasında fikir ayrılığı hökm sürməkdədir. Klassik iqtisad, neoklassik iqtisad və monetarizm kimi məktəblərin nümayəndələri iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin minimumlaşdırılmasını, sosialist iqtisad, keynisçi iqtisad və neokeynisçi kimi iqtisad məktəbi nümayəndələri isə iqtisadiyyata dövlətin aktiv müdaxiləsini müdafiə edirlər. Hətta sosialistlər bazar mexanizminin belə aradan qaldırılmasını irəli sürürlər. Belə olduğu halda ölkələrin iqtisadiyyatlarında bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimlənməsi (müdaxiləsi) daim birgə fəaliyyət göstərmiş və ayrı-ayrı dövrlərdə on-

ların biri digərini üstələmişdir.

Hal-hazırda elə bir iqtisadçı yoxdur ki, iqtisadi inkişafda dövlətin rolunu tamamilə inkar etsin və dünya ölkələri iqtisadiyyata dövlətin yersiz müdaxilələrini dövlət tənzimlənməsi ilə əvəz edərək iqtisadi inkişaflarını sürdürməkdədir (1969-cu ildən bəri hər il verilən iqtisadiyyat üzrə nobel mükafatlarının da əsasən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini müdafiə edən iqtisadçılara verilməsi diqqəti cəlb edir).

Xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi prosesləri aktiv tənzimləməsi zərurətə çevrilir. Belə ki, bu dövrdə iqtisadiyyatda oyun qaydalarını qurub, təkmilləşdirən, ümumi sosial məqsədləri təyin edib, cəmiyyətə təbliğ edən, ictimai xidmətləri yerinə yetirmək üçün yüksək gəlirə malik olan, gəlirlərini səmərəli xərcləməyi bacaran, mülkiyyəti və müqavilələri qoruyan, ictimai əmtəə və xidmətlər istehsal edən, sosial cəhətdən faydalı fəaliyyətləri maliyyələşdirən, iqtisadiyyatın şəffaflığını təmin edən bir dövlətə ehtiyac vardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsi dövlətin bir-birinə bağlı birbaşa və dolayı tənzimləmə metodları vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Birbaşa tənzimləmə metodu inzibati-qanunvericilik metodudur və onlar iqtisadi proseslərə birbaşa təsir göstərməyi nəzərdə tuturlar. Məsələn, dövlət standartlarının təyin olunması

Dolayı metodlar dedikdə isə iqtisadi metodlar nəzərdə tutulur ki, bunlar iqtisadi proseslərə dolayı yolla təsir göstərirlər. Məsələn, uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsi

Dolayı metodlara pul-kredit, büdcə-maliyyə, valyuta, xarici iqtisadi, məşğulluq, struktur, sosial, elmi-texniki, investisiya siyasəti kimi metodlar aid edilir.

Praktiki olaraq bu metodları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki iqtisadi metodların tətbiqi üçün mütləq inzibati-qanunvericilik metodunun köməyinə ehtiyac vardır. Bunun üçün onların paralel tətbiqindən istifadə

olunur. Dövlətin keçid iqtisadiyyatı şəraitində əsasən aşağıdakı tədbirləri ardıcıl həyata keçirməsi zəruridir:

a) Sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi; Bunlar uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlərə bölünə bilər. Əsas məqsədlərə aşağıdakı aid etmək olar:

- **İqtisadi artım;** İqtisadi artım dedikdə kəmiyyətçə çox və keyfiyyətçə yüksək məhsul istehsalı başa düşülür. Bu ÜDM-nin artımı ilə ölçülür. Burada bir məsələni qeyd edək ki, son illər ölkəmizdə iqtisadi artım ilə iqtisadi inkişaf anlayışları eyniləşdirilir. Lakin bu İEÖ-də belədir. İqtisadi artım ÜDM-nin kəmiyyətçə artımı olsa da, iqtisadi inkişaf onunla bərabər iqtisadi, ictimai və mədəni inkişafı da özündə birləşdirir. Bunun üçün də İEÖ-də iqtisadi artım, bizim kimi ölkələrdə isə iqtisadi inkişaf problemi vardır.
- **Tam məşğulluq;** Əmək qabiliyyəti və işləmək həvəsi olan hər kəsi işlə təmin etməyi nəzərdə tutur.
- **İqtisadi səmərəlilik;** Bu bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə minimum istehsal xərclərilə maksimum gəlir əldə etməyi nəzərdə tutur.
- **Qiymətlərin sabit səviyyəsini təmin etmək;** Bu iqtisadiyyatı kəskin inflyasiya və deflyasiyalardan qorumağı nəzərdə tutur.
- **İqtisadi azadlığın təmini;** Bu bütövlükdə bazar subyektləri-istehsalçı, istehlakçı, vasitəçilər, işçilər və.s-in həm öz aralarında həm də digərləri ilə olan münasibətlərin tam sərbəstliyini təmin etməkdir.
- **Gəlirlərin ədalətli bölgüsünün təmini;** Bu iqtisadiyyatda Pareto optimallığının təminidir. Yəni elə bir vəziyyətdir ki, bir subyektin rifahının artırılması yalnız digərinin rifahının azaldılması hesabına baş verə bilər.
- **Tədiyyə balansının tarazlığı**
- **Sosial təminatın gücləndirilməsi və.s**

**b) İnkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün vasitələrin müəyyən-
ləşdirilməsi;** Bu zaman dövlət iqtisadi inkişafa təsir rıçaqlarını təyin ed-
ir. Bunun üçün vergi, büdcə, maliyyə, pul-kredit, investisiya, elmi-texniki,
xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onların həyata
keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu və reallığını əsaslandırır və lazımı
planlar, proqramlar hazırlayır.

c) Praktiki fəaliyyət mərhələsi; Bu zaman hazırlanan planlar, proqramlar
həyata keçirilir. Bunun üçün maliyyələşdirmə mənbələri seçilərək təmin
edilir, hüquqi baza formalaşdırılır, iş planları tutulur, həyata keçirilir və ən
başlıcası işlərin gedişi üzərində səmərəli nəzarət mexanizmi yaradılır.

Azərbaycan Respublikası da ilkin dövrlərdən tənzimlənən, sosial
yönümlü bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş və bunun üçün də iqtisadiy-
yatın tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi əsasları formalaşdırılmağa başlanıl-
mışdır.

Ölkədə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüdudlarının
müəyyənləşdirilməsi və hüquqi əsasının formalaşdırılmasında "**Azərbay-
can Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında**" Kons-
titusiya aqti baza rolunu oynayır. Həmin aqtın "**İqtisadiyyatın dövlət tərə-
findən tənzimlənməsi**" adlı III bölməsi bütövlükdə yeni iqtisadi sistemin
formalaşdırılması şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda yeri və funksiyalarını
müəyyənləşdirir.

Sənəddə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müs-
təqilliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil surətdə xalq təsərrüfatının istiqamətləri
müəyyənləşdirilir, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti,
elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir, əhali üçün sosial təmi-
natlar yaradılır. Göründüyü kimi Respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin əsası
dövlətin öz iqtisadi funksiyalarını sərbəst şəkildə həyata keçirə bilməsi ilə
bağlıdır. Bundan başqa sənəddə müəssisələr, birliklər və təşkilatların qa-
nunvericiliklə müəyyən edilən təsərrüfat müstəqilliyinə, ölkəmizin və başqa

dövlətlərin istənilən hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə müqavilə münasibətləri yaratmağına, filiallar təsis etmək, payçılıq əsasında birgə müəssisələr açmaq hüququna malik olduqları, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanması, dövlət sifarişlərinin könüllü xarakter daşması və tender əsasında verilməsi, müqavilə və sazişlərin subyektləri qəbul etdikləri öhdəlikləri pozduqda, vurulmuş ziyanı ödəmək yolu ilə məsuliyyət daşdıqları, xalq təsərrüfatı kompleksinin bazar mühitində, istehlak, xidmət istehsal vasitələri, kapital, əmək, valyuta və qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu şəraitində inkişaf etdirilməsi, bazar münasibətlərinin əsasını əmtəə-pul münasibətləri, sərbəst qiymətqoyma və sahibkarlıq əsasında satıcı və alıcı arasında razılaşma yolu ilə formalaşan müqavilə və bazar qiymətlərinin təşkil etməsi, sahibkarlar üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması və bərabər hüquqi təminatlar yaradılması, dövlət orqanlarının qanunvericiliklə yol verilən hallardan başqa dövlət müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə qarışmaması kimi müddəaların yer alması dövlətin azad bazar mexanizmi üçün tam şərait yaradılmasını nəzərdə tutduğunu göstərir. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın tənzim olunması sahəsində dövlətin konkret funksiyaları da göstərilir:

- İstehsal-iqtisadi potensialdan istifadənin ən səmərəli üsullarını müəyyənləşdirmək, xalq təsərrüfatının struktur dəyişmələrinə kömək etmək, əsas bazar strukturlarını yaratmaq, intellektual mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək;
- Milli gəlirdən istifadə proporsiyalarını müəyyən etmək, iqtisadi və sosial inkişaf, xalqın mənəvi dirçəliş proqramlarını hazırlamaq və onların həyata keçirilməsinə kömək etmək, ayrı-ayrı sahələrin və regionların inkişafı üçün xüsusi fondlar yaratmaq;
- Başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının mənafələrini qorumaq;
- Lazım olduqda lisenziyalar vermək və mal gətirilməsi, aparılması hədlərini müəyyən etmək yolu ilə ölkənin hüquqi şəxslərinin və

vətəndaşlarının digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləmək;

- Əhalinin xeyrinə olaraq malların və xidmətlərin qiymət və tariflərini tənzimləmək, inhisarların amirliyinə qarşı tədbirlər görmək, ölkənin milli, sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni mənafeyinə zidd olan fəaliyyətlərin qarşısını almaq;
- Ölkənin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti yaradılmasını təmin etmək;
- Ölkə vətəndaşlarının dolanacaq minimumunun təminatını, sosial təminat və sığortalanma üçün digər zəruri hüquqi təminatları həyata keçirmək;
- Əhalinin, müəssisələrin və vətəndaşların təbii fəlakətlərdən, istehsalat qəzalarından və başqa fəvqəladə hadisələrdən və vəziyyətlərdən qorunması və bunun nəticələrinin ləğv edilməsi üçün lazımı tədbirlər sistemi yaratmaq və hazır saxlamaq;

Yuxarıdakı funksiyaların istiqamətlərinə baxdıqda görürük ki, onların əksəriyyəti sosial yönümlüdür. Bu bir daha tənzimlənən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yolunun seçildiyini göstərir.

İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri pul-kredit sferasıdır. Bu sahənin tənzimlənməsi dövlətin pul-kredit siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Pul-kredit siyasətini bütün ölkələrdə Mərkəzi Banklar həyata keçirir. Ölkəmizin qanunvericiliyinə əsasən də bu sahədə yeganə səlahiyyət sahibi Milli Bankdır. MB bu zaman pul-kredit siyasəti alətlərindən istifadə edərək müəyyənləşdirilmiş son məqsədlərə çatmağı planlaşdırır. Bu siyasətin alətləri dedikdə, MB-nin pul-kredit həcmi dəyişdirmək üçün istifadə etdiyi metodlar başa düşülür ki, bunlar aşağıdakılardır:

- **Mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən olunması (Diskont siyasəti);** bilindi ki kimi kredit təşkilatları əsas kredit resurslarını MB-dan təmin edir və MB da onlara vahid

uçot stavkası təyin edir. Monetaristlər bunun siyasətin dəyişəcəyinin ən əsas signalı olduğunu və qeyri-sabitlik yaratdığını qeyd edərək yaxşı qarşılıdır, Post Keynisçilər isə etibarlı maliyyələşdirməni təmin etdiyinə görə müdafiə edirlər.

- **Məcburi ehtiyat normalarının müəyyənləşdirilməsi;** bu kredit təşkilatının öhdəliklərinə görə faizlə müəyyən olunaraq onlardan MB-nin hesabında saxlamaq və iflas etdikləri zaman öhdəliklərin icrası üçün istifadə məqsədilə tutulur.
- **Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları aparmaq;** bu zaman MB bəzi hallarda kredit təşkilatlarından qiymətli kağızları satın alır, bəzən də onlara sataraq nəğd pul təklifinə təsir edir.
- **Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər vermək;**
- **Valyuta müdaxiləsi və mübadilələr məzənnəsi siyasətini həyata keçirmək;**
- **Bank əməliyyatlarını məhdudlaşdırmaq, veriləcək kreditlərin sahələr üzrə diferensial məbləğini müəyyənləşdirmək;**

Siyasətin əsas hədəfləri bunlardır:

- Tam məşğulluğun təmini;
- İqtisadi artım sürətinin və iqtisadi rifahın yüksəldilməsi;
- Qiymət sabitliyinin qorunması (inflyasiya ilə mübarizə);
- Faiz dərəcələrində sabitliyin təmini;
- Maliyyə sisteminin sabitliyinin təmini;
- Tədiyyə balansının tarazlığının təmini;

Son məqsədlərə çatmaq üçün aralıq məqsədlər seçilir ki, bunlar pul-kredit siyasəti alətlərilə son məqsədlər arasında yerləşir. Əsas aralıq məqsədlər bunlar hesab olunur:

- Faiz dərəcələrinin səviyyəsi;
- Pul təklifinin səviyyəsi;

"Milli Bank haqqında" qanunun 14-cü maddəsinə əsasən MB qarşıdakı il üçün pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini avqustun 1-dək ölkə Prezidentinə təqdim edir.

Keçid dövründə pul-kredit siyasəti sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Dövründəki pul kütləsinin ildən-ilə məhdudlaşdırılmasına əsaslanan bu siyasət istehsal sferasına mənfi təsir etsə də, inflyasiyanı cilovlamağa imkan vermişdir. Artıq pul təklifinin artırılması istiqamətində addımlar atmaq olar. Bunu getdikcə artan daxili istehsal tələb edir.

Keçid dövründə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri də maliyyə sistemidir. Maliyyə mərkəzləşdirilmiş pul fondlarını formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində yaranan iqtisadi münasibətləri əhatə etdiyindən dövlətin bütövlükdə iqtisadi sistemə hərtərəfli təsir göstərməsinə şərait yaradır. Bu sahədə tənzimləmə maliyyə siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Keçid dövründə maliyyə siyasətinin əsas xüsusiyyəti dövlət gəlir və xərclərinin iqtisadiyyatın inkişaf məqsədləri ilə uzlaşdırılmasıdır. Bu siyasətin əsas məqsədləri aşağıdakılar olmalıdır:

- **İqtisadi stabilliyin təmini:** a) Qiymətlərin stabilliyi; b) Məşğullüğün stabilliyi
- **Resursların səmərəli və gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi**

Bu haqda P. Samuelson yazır: **" Maliyyə siyasəti vergilərin və dövlət xərclərinin konyuktura dalğalanmalarının azaldılmasına, kəskin inflyasiya və deflyasiyadan uzaq, inkişaf edən, tam məşğul iqtisadiyyatın formalaşmasına yönəldilməsidir "**. Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə və vergi siyasətləri bu məqsədin reallaşdırılmasını təmin etməlidir. Burada əsas istiqamət dövlətin öz gəlir və xərcləri ilə məcmu tələb və təklifə təsir etməsi, istehsalın strukturunu dəyişdirməsi, gəlirləri yenidən bölüşdürməsi, qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərməsi, istehsalı stimullaşdırması, istehlak və yığıma təsir etməsi və.s-dir.

Ölkəmizdə bu sahənin tənzimlənməsi "**Büdcə sistemi haqqında**" (01.12.1992), "**Dövlət büdcəsi haqqında**"(18.05.1999), "**Gömrük məcəlləsi**" (25. 07.1997), "**Vergilər məcəlləsi**" (30.08. 2000) qanunları, NK-nın vaxtaşırı qəbul etdiyi "**Ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövlət büdcəsinin icrası və qarşıda duran vəzifələr**" məzmunlu qərarları və digər normativ aqtlarla həyata keçirilir.

Ölkəmizdə dövlət maliyyəsi Respublika, NMR, Yerli büdcələrdən, "**Əlillərin sosial müdafiəsi**", "**Əhalinin sosial müdafiəsi**", "**Məşğulluğa kömək**" büdcədən kənar fondlarından və dövlət müəssisələrinin maliyyə-sindən ibarətdir. Əsas maliyyə-büdcə siyasəti aləti dövlət büdcəsidir.

Yuxarıda göstərilən nəticələrə nail olmaq üçün dövlət büdcəsi özünün bölgü və nəzarət funksiyalarını tam həyata keçirə bilməlidir. Bunun üçün də ilk növbədə o ÜDM-nin mühüm hissəsini əhatə etməlidir. İEÖ-də ÜDM-nin 25-50%-i, orta MDB səviyyəsində 30%-i büdcə vasitəsilə bölüşdürüldüyü halda ölkəmizdə bu rəqəm 17-19% səviyyəsindədir. Bu göstərici həm də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən gizli iqtisadiyyatın ölçülməsində istifadə edilir ki, ölkəmiz MDB-də Gürcüstandan sonra 2-cidir. Buna görə dövlətimiz sosial-iqtisadi inkişafı aktiv maliyyələşdirə bilmir və əsasən maliyyə güzəştləri ilə bunu həyata keçirir.

"**Vergilər Məcəlləsi**"nin 2001-ci ildən qüvvəyə minməsi ilə vergilərin sayı azaldıldı və sistemləşdirmə aparılmışdır. Vergilər dövlət, NMR və bələdiyyə vergilərinə ayrılmış, Prezidentin 11 fevral 2000 tarixli fərmanı ilə ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergi və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı- Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır. Ümumilikdə dövlətin maliyyə siyasətini Maliyyə Nazirliyi həyata keçirməkdədir.

Hal-hazırda maliyyə-büdcə siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- Bütçənin bütün sahələri əhatə edərək, iqtisadiyyata aktiv təsir edə bilmə imkanlarının yaradılması;
- Vergilərin toplanmasının regional strukturunun yaxşılaşdırılması;
- Səmərəli Dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi;
- İdarəetməyə çəkilən xərclərin məhdudlaşdırılaraq, investisiyaların genişləndirilməsinə yönəldilməsi;
- Bütçə gəlirləri tərkibində dolayı vergilərin azaldılması;
- Maliyyə sistemində hüquqi bazanın təkmilləşdirilərək şəffaflığın təmini və.s

Keçid dövründə valyuta tənzimlənməsi sahəsindəki tədbirlər iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Valyuta tənzimlənməsi 2 formada – bazar və dövlət tənzimlənməsi formasında çıxış edir. Valyuta tənzimlənməsi dedikdə daxili milli valyutanın xarici valyutalarla nisbətini müəyyən edilməsi, dövlət daxilində xarici valyutaların dövriyyə rejimi, beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi, mütləq ödəmələr sisteminin təmini kimi tədbirlər başa düşülür. Valyuta siyasətinin mahiyyəti tələb və təklifin səviyyəsinə birbaşa və dolayı yollarla təsir göstərməklə lazım olan məzənnəni qorumaqdır. Bunun üçün aşağıdakı əsas metodlardan istifadə olunur:

- **Diskont siyasəti:** Mahiyyəti faiz stavkalarında dəyişiklik etməklə xarici qısamüddətli investisiyaların tənzimlənməsi və bununla xarici valyutanın tələb və təklifinə təsir etməkdir.
- **Deviz siyasəti:** MB tərəfindən xarici valyutanın ölkədə alınıb-satılması ilə tələb və təklifin səviyyəsinə təsir edilir.
- **Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası:** MB özünün valyuta ehtiyatlarının strukturunu tez-tez dəyişdirir və ölkədə ayrı-ayrı valyutaların tələb və təklifinə təsir edir.
- **Valyuta məhdudiyyətləri:** Valyuta əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması, valyuta hesablarına nəzarət və bankların valyuta əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Keçid dövrü müddətində valyuta siyasətini həyata keçirən MB nə tam üzən valyuta kursları, nə də tam sabit valyuta kursları siyasətini tətbiq edir. Kursların müəyyənləşdirilməsi bazarın öhdəliyinə buraxılır o həddə qədər ki, lazım olan məzənnədən kəskin fərqlənmə ehtimalı yaransın. Bundan sonra bazara valyuta müdaxiləsi edərək (ya almaq, ya da satmaq) məzənnələri stabil səviyyədə saxlayır.

Bu dövrdə valyuta tənzimlənməsi ilə bağlı bank qanunvericiliyindən başqa, "**Valyuta tənzimlənməsi haqqında**" qanun (21.10.1994), "**Valyuta tənzimlənməsini sərbəstləşdirmək haqqında**" Prezident fərmanı (25.02.1995) və MB-nin bir sıra normativ aqtları qəbul edilmişdir.

Bu siyasət ölkəmizdə aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməlidir:

- Valyuta böhranına yol verməmək və valyuta sabitliyinin təmini;
- Valyuta məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması və valyuta dönerliliyinə keçid;
- Valyuta əməliyyatlarının liberallaşdırılması;
- İxracın stimullaşdırılması;
- Daxili qiymətlərin dünya bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması;

Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçidilə əlaqədar olaraq ilkin dövrlərdən dünya ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsini əsas vəzifə kimi ortaya çıxardı. XIƏ ayrı-ayrı dövlətlərin və onların subyektlərinin bütün iqtisadi sahələr üzrə müxtəlif formalı beynəlxalq əməkdaşlığının kompleks sistemidir. XIƏ-nin əsasını əmtəə və xidmətlərin, kapitalın, işçi qüvvəsinin və texnologiyanın ölkələrarası axını təşkil edir. Bu sahənin tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici iqtisadi siyasətin əsas məqsədləri bunlardır:

- Ölkənin ehtiyaclarının daxili imkanlar hesabına ödənilməsi;
- BƏB və ixtisaslaşmanın imkanlarından maksimum istifadə edərək iqtisadi rifahı yüksəltmək;
- Daxili bazarın və istehsalçıların qorunması;
- Beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi ilə tam məşğulluğun təmini;

- Ölkənin tədiyyə balansının tarazlığının təmin edilməsi;
- Ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi ilə iqtisadi artımın təmini;

Bu zaman dövlət xarici iqtisadi siyasətin aşağıdakı alətlərindən istifadə edir:

-Gömrük tarifləri: Az inkişaf edən ölkələrdə geniş istifadə edilir.

-Qeyri-tarif məhdudiyətləri: Kvota, standartlar kimi vasitələr tətbiq edilir ki, bundan da daha çox İEÖ istifadə edir.

-İxracı stimullaşdırma yardımları: Bu ixrac yönümlü sahələrə maliyyə güzəştləri, subsidiya, subvensiya, dotasiyaların verilməsi və elmi-texniki, təşkilatı-hüquqi yardımların göstərilməsini əhatə edir.

-Valyuta nəzarəti: İdxal ixrac əməliyyatlarında valyutadan istifadəyə nəzarəti nəzərdə tutur.

Bu sahədə dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün ölkəmizdə bir sıra normativ aqtlar qəbul olunmuşdur ki, bunlardan "**Gömrük məcəlləsi**"ni (25.07.1997), "**AR-da xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında**" (24.06.1997) Prezident fərmanını, "**AR-da idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında**" (22.04. 1998, №91) NK-nin qərarını, "**Əmək miqrasiyası haqqında**" (28.10.1999), "**İmmiqrasiya haqqında**"(12.03.1999), "**Beynəlxalq Arbitraj haqqında**" (18.11.1999) qanunları xüsusi qeyd etmək olar.

Hal-hazırda ölkəmizin xarici iqtisadi siyasəti proteksionist xarakter daşıyır. İxrac olunan bütün məhsullar gömrük rüsumundan azad edilmiş, idxal olunan məhsullar üzrə isə 0-15% arası gömrük tarifləri tətbiq olunur. 2002-ci il 1 yanvar tarixinə olan məlumata görə ölkəmiz 124 xarici ölkə ilə iqtisadi əlaqələr qurur, 2001-ci ildə xarici iqtisadi əlaqələrlə 6025 hüquqi və fiziki şəxs məşğul olmuş, bunlardan 2609-u dövlət və özəl müəssisə, 3416-sı isə fiziki şəxslərdir. Bu da xarici iqtisadi əlaqələrdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq xüsusi bölmənin daha aktiv olduğunu göstərir.

İqtisadiyyatın transformasiyası prosesində ən problemlə sahələrdən

biri sosial sferadır.Bu sahədə dövlətin aktiv müdaxiləsinə ehtiyac vardır ki, bu dövlətin sosial siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.Dövlətin sosial siyasəti dedikdə, ictimai rifahın təmini, əhalinin maddi, sosial və intellektual tələbatlarının ödənilməsi, insan ləyaqətinə hörmətin formalaşdırılması və cəmiyyətdə sosial sabitlik və sosial sülhün təmini ilə bilavasitə bağlı olan siyasət başa düşülür. Bu siyasətin başlıca istiqamətlərini belə göstərmək olar:

Əməyin ödənilməsi,Sosial partnyorluq, əməyin mühafizəsi, sosial sığorta, əmək hüquqlarının müdafiəsi, məşğulluq, demoqrafik proseslər, pensiya təminatı, sosial yardım, əhaliyə sosial xidmət, əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, bədən tərbiyəsi və idman,təhsil,elm,mədəniyyət və incəsənət,mənzil sferası,turizm və rekreasiya,ayrı-ayrı qrupların sosial müdafiəsi,orta sinifin formalaşdırılması və.s

Bu sahənin tənzimlənməsi bir çox hüquqi-iqtisadi tədbirlər görülmüşdür.Belə ki, Konstitusiyamızın 16-cı maddəsinə əsasən dövlət xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmağı, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərməyi, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi,maddi və mənəvi irsini qorumağı öz üzərinə götürür.35-ci maddədə hər kəsə təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, ayrı-seçkilik qoyulmadan minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan əmək haqqı almaq,işsizlərə dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ verilir. 8 saatlıq iş gününün tətbiqi, işləyənlərin ilədə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmadan ödənişli ezamiyyətə göndərilməsi (37-ci maddə), hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyə,əlilliyə,ailə başçısını itirdiyinə,əmək qabiliyyətini itirdiyinə,işsizliyə və digər hallara görə sosial təminat hüququ olması (38-ci maddə), dövlətin səhiyyənin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görməsi (41-ci maddə), pulsuz məcburi orta təhsil almaq hüququnu təmin etməsi,təhsil standartlarını müəyyənləşdirməsi (42-ci maddə), yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verməsi,insanların mənzil hüququnun

reallaşdırılması üçün tədbirlər görməsi(43-cü maddə) kimi məsələlərin də Konstitusiyaya ilə təsbiti bu sahənin dövlət tənzimlənməsinin zəruri hüquqi bazasını yaradır. Bunların reallaşdırılması ilə bağlı bir sıra normativ-hüquqi akt da qəbul edilərək tətbiq olunur. Bunlara **"Məşğulluq haqqında"**, **"Sığorta haqqında"**, **"Sosial sığorta haqqında"**, **"Tibbi sığorta haqqında"**, **"Pensiya haqqında"**, **"Əmək məcəlləsi"**, **"Ətraf mühütün mühafizəsi haqqında"**, **"Turizm haqqında"**, **"Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında"**, **"Fərdi əmək müqavilələri haqqında"**, **"Fərdi əmək mübahisələrinin həlli haqqında"**, **"Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında"**, **"Qaçqın və məcburi köçkünlərin statusu haqqında"**, **"Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında"**, **"Minimum istehlak büdcəsi haqqında"** və.s kimi qanunlar, bir sıra fərman, sərəncam və qərarları göstərmək olar.

Belə məlum olur ki, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində özünü daha qabarıq göstərən azad bazar mexanizminin həll edə bilməyə çətinlik çəkdiyi və ya həll edə bilmədiyi sosial-iqtisadi problemləri yoluna qoymada ona kömək etmək və ya həmin problemləri müstəqil həll etmək məqsədi daşıyır.

FƏSİL II

§1.İqtisadiyyatın yenidən qurulmasının zəruriliyi və onun hüquqi tənzimlənməsi

XX əsrin 80-cı illərindən başlayaraq dünyada baş qaldıran qloballaşma prosesi Sosialist sistemin dağılması və "soyuq müharibə" dövrünə son qoyulması ilə daha da sürətlənmişdir. İqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə formalaşmış ortaq dəyərlərin milli sərhədləri aşaraq dünya miqyasına yayılması kimi izah olunan bu proses bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi təşkilatlanma formaları və iqtisadi siyasət mexanizmlərinin də bənzərliyini zəruri edir.1930-cu illərdəki dünya ölkələri sərbəst bazar iqtisadiyyatına üstünlük verirdisə, həmin dövrdən başlayaraq iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinə əsaslanan qarışıq iqtisadiyyat və sosialist iqtisadiyyatı geniş yayılmış,bazar iqtisadiyyatının xüsusi bir modeli olan sosial bazar iqtisadiyyatı meydana gəlmiş,60-cı illərdən başlayaraq klassik sosialist iqtisadiyyatında bəzi islahatları nəzərdə tutan bazar sosializmi ideyası irəli sürülmüş və yenidən qloballaşma prosesi ilə sərbəst bazar mexanizminin aktuallaşması baş verməkdədir. Hal-hazırda bazar sosializmi Çində, Vyetnamda, Kubada, qarışıq iqtisadiyyatın dövlətçi modeli Suriyada, özəl sektorun üstünlüyünə əsaslanan qarışıq iqtisadiyyat əksər İEOÖ-də,sosial bazar iqtisadiyyatı Avropa Birliyinin əksər ölkələrində, sərbəst bazar iqtisadiyyatı ABŞ və digər Anqlo-sakson ölkələrində, Honkonqda, Sinqapurda və Yeni Zelandiyada tətbiq olunmaqdadır.

XXI əsrdə rəqabətin sərbəst bazar iqtisadiyyatı ilə sosial bazar iqtisadiyyatı arasında gedəcəyi, əsas meylin də özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə tədbirləri vasitəsilə qarışıq iqtisadiyyatdan sərbəst də olmasa sosial bazar iqtisadiyyatına keçilməsi olduğu görünməkdədir.

Həm postsosialist ölkəsi kimi, həm də sahib olduğu coğrafi mövqe, təbii, sosial-iqtisadi və mədəni dəyərləri baxımından dünya ölkələri arasında öz layiqli yerini tutmağa çalışan Respublikamız baş verən global proseslərdən kənar qalmamaq məqsədilə 1991-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyat

yatını yenidən qurmaq yolunu tutmuşdur. Bununla bağlı "AR iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında" Konstitusiyaya aqıtının başlanğıc hissəsində göstərilir: **"AR-nin Ali soveti mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və bölgü sisteminin, istehsal vasitələrindən və əməyin nəticələrinin mənimsənilməsindən işçinin yadlaşmasının, iqtisadi iradəvi inzibatçılığın, məhsuldar qüvvələrin regional inkişafı və yerləşdirilməsi siyasətində respublikanın mənafeyinə etinasızlıq göstərilməsinin, regionlararası qeyri-ekvivalent mübadilənin kök salmasının təbii yekunu kimi Azərbaycan xalqının yaşayış səviyyəsinin aşağı olduğunu, əmək qabiliyyətli xeyli əhalinin işləmədiyini, təbii sərvətlərin tənəzzülə uğradığını qeyd edərək, Azərbaycan xalqının müqəddəratı üçün məsuliyyət daşdığını başa düşərək və onun rifahı, mənəvi dirçəlişi qayğısına qalaraq suveren dövlət kimi ... bu aktı qəbul edir "**.

Beləliklə sərt planlaşdırmanı bazar mexanizminin, dövlət müəssisələrini xüsusi müəssisələrin yerinə tətbiq edən sahib olduğumuz sosialist iqtisadiyyatının yenidən qurulması zərurəti hələ 1960-cı ildən başlayaraq bəzi dairələrdə dilə gətirilərək bazar sosializmi ideyası irəli sürülürdü. Bu fikri ilk dəfə macar iqtisadçı və planlaşdırmaçısı Yanos Kornai Macarıstan üçün hazırladığı proqram əsəri olan **"The Road to Free Economy"** kitabında irəli sürmüşdür. Kornainin bazar sosializmi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Planlaşdırma hədsiz tələbi aradan qaldıracaq tarazlıq qiymətini təsbit etməli;
- Sosialist bazarın mənfəətini maksimumlaşdırmağı hədəfləyən sərt büdcə məhdudiyətli ictimai müəssisələrin rəqabətinə açılması;

Nəticədə, səmərəlilik və bərabərliyə birlikdə nail olmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin hədsiz tələbi ortadan qaldıracaq qiymətlərin təsbitində lazımı informasiya sistemini qurmaq mümkün olmadığı kimi, özəl mülkiyyətin də olmaması mənfəətin stimullaşdırıcı funksiyasını aradan qaldırır, sərt büdcə məhdudiyəti isə rəqabətin mənasını ortadan qaldırır.

1991-ci ildən başlayaraq müstəqil inkişaf yolunu tutmuş Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının yenidən qurularaq bazar iqtisadiyyatına transformasiya edilməsini də məhz sahib olduğumuz sosialist iqtisadiyyatının aşağıdakı mühüm çatışmazlıqları zəruri edirdi:

-Hər sahədə mərkəzin mənafeyi əsas götürüldüyündən və vahid SSRİ iqtisadiyyatı anlayışı hakim olduğundan spesfik milli-mədəni potensialın iqtisadi potensiala çevrilməsinə imkan yox idi;

-İstehsal, bölgü və mübadilə sferalarında yüksək inhisarçılığın olması səmərəsiz, keyfiyyətsiz məhsul və xidmətlər istehsalını, seçim azadlığının kobud şəkildə məhdudlaşdırılmasını qaçılmaz edirdi;

-Hansı əməyin cəmiyyətə nə qədər faydalı olduğunu ayrı-ayrı bürokratlar müəyyənləşdirdiyindən əməyin ödənilməsində ədalətlik prinsipi pozulurdu. Məs.tələbəri bədbəxt edən müəllimlə ona bilik verən müəllim eyni əmək haqqı alırdı;

-İqtisadiyyat sahəvi prinsiplərlə idarə olunduğundan bütöv bir iqtisadiyyat ayrı-ayrı mərkəzi nazirliklərin tabeliyində olan sahələrin cəmi kimi qəbul edilir və ərazilər öz iqtisadi mənasını itirirdi. Nəticədə kəskin regional disbalans meydana gəlmişdir;

-Bütün iqtisadi qərarların Mərkəzdən verilməsi yerlərdə qərarların qəbul edilməsində operativlik və səmərəliliyi aşağı salırdı ;

-K.Marksın ortaya atdığı və V.Leninin inkişaf etdirdiyi istehsal vasitələri istehsalının üstün inkişafı qanununa əsaslanan iqtisadiyyat yalnız özü-özünə işləyirdi və əhəlinin rifah halının artırılmasına xidmət etmirdi. Məs. Statistika göstərir ki, 80-cı illərin ortalarında SSRİ üzrə istehsal edilən bütün istehsal vasitələrinin 84%-i yeni istehsal vasitələrinin istehsalına sərf olunurdu;

-Dövlət mülkiyyəti həqiqətən xalqın mülkiyyətinə çevrilə bilməmişdi. Belə ki, həmin mülkiyyətdən xalqın istifadəsi,ona sərəncam verməsi hüququnun həyata keçirilməsi mexanizminin lazımı səviyyədə olmaması nəticədə onu bir qrup partiya rəhbərlərinin mülkiyyətinə çevirmişdi;

- Müəssisələrin öz istehsal etdikləri məhsula sərbəst qiymətqoyma hüququnun olmaması istehsalın nəticələrinin onlar üçün maraqsızlığına səbəb olurdu;
- İqtisadi inkişaf birtərəfli xarakter daşdığından ağır və hərbi sənaye kompleksləri sürətlə inkişaf etdiyi halda sosial və xidmət sahələri hər dəfə qalıq prinsipi ilə maliyyələşdirilirdi;
- Əmtələrin kütləvi qıtlığı, rəqabətin olmaması, reallaşmada problemlərin yaranmaması müəssisələr və onların işçilərini məhsulların keyfiyyətini yüksəltmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni metodlar axtarmağa vadar etmir, nəticədə iqtisadiyyat yeni texnika və texnologiyadan məhrum qalırdı;
- Qiymətlərdə hədsiz uyğunsuzluqlar baş alıb gedir və bəzi məhsulların qiymətləri maya dəyərindən qat-qat aşağı səviyyədə müəyyənləşdirildiyindən resursların israf olunmasına gətirib çıxarırdı;
- Bir sıra sahələr (məs.hərbi sənaye) istisna olmaqla ETT-nin aşağı səviyyəsi məhsulların enerji, material, əməktutumunu qat-qat artırırdı;

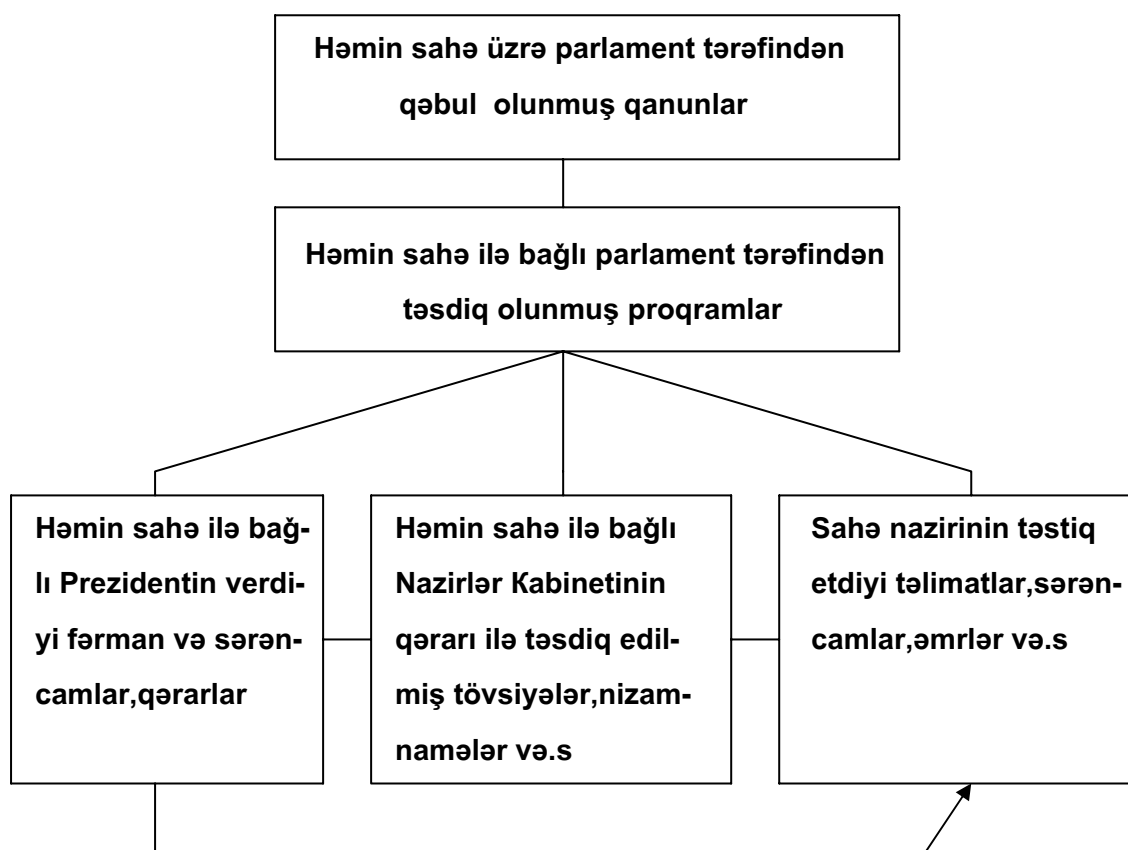
Yuxarıda bir qismi göstərilən çatışmazlıqlara malik iqtisadiyyatla dünyada rəqabət apararaq inkişaf etmək və xalqın rifah halını yaxşılaşdırmaq sadəcə mümkün deyildi. Bunun üçün sosialist iqtisadiyyatının tam tərsi olan, xüsusi mülkiyyətə, azad rəqabətə, qiymət azadlığına, istehsal sərbəstliyinə malik və dövlət tərəfindən tənzimlənən bazar iqtisadiyyatını qurmaq əsas strateji məqsədə çevrildi.

İqtisadiyyatın yenidən qurulması mərhələsində aparılan iqtisadi islahatların normal və məqsədyönlü gedişi bu prosesin hüquqi tənzimlənməsindən çox asılıdır.Çünki bazar iqtisadiyyatının qurulması həm də güclü inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilmiş xüsusi bir hüquq sisteminin qurulmasıdır.Belə ki, dövlət yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafına sistemli proses kimi yanaşır, radikal iqtisadi islahatlar və onlara hüquqi baza yaradılmasında obyektiv iqtisadi qanunlardan və qanunauyğunluqlardan irəli gələn dialektik əlaqələrə əsaslanan qanunlar, fərmanlar, sən-

rəncamlar, qərarlar və müxtəlif səpkili normativ-hüquqi aqtlar qəbul edir ki, bunlar aparılan iqtisadi islahatların hüquqi bazasının yaradılmasının alət və vasitələridir. Bazar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən bu alət və vasitələrlə dövlət iqtisadi inkişafın cari və perspektiv problemlərini, onların operativ idarə olunması və həllini təmin edir. İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin ümumi qaydaları, normaları, prinsipləri və onların reallaşma mexanizmlərinin qanunla müəyyənləşdirilməsi bir növ aparılan islahatlar prosesinin məqsədyönlülüynə və idarə oluna bilməsinə təminat verir.

Bu zaman icazə, göstəriş və qadağan xarakterli metodlardan istifadə edərək mülki, əmək, inzibati, gömrük, torpaq qanunvericiliyinin normalarından, həmçinin qanunvericiliyin xüsusi ixtisaslaşmış maliyyə, vergi, bank, sığorta hüququndan istifadə edərək hüquqi tənzimləməni həyata keçirir. İstənilən sahədə hüquqi tənzimləmə modelini aşağıdakı sxemlə ifadə etmək olar.

Tablo 5: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi modeli

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesinin hüquqi tənzimlənməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu mərhələdə tək cə dəyişən iqtisadi münasibətlərin deyil, həm də ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin normativ əsaslarının formalaşdırılması həyata keçirilmişdir.

İqtisadi müstəqilliyin əsasları təsbit olunduqdan sonra ilk növbədə keçmiş iqtisadi sistemin təməlləri aradan qaldırıldı. Belə ki, ölkədə vahid dövlət mülkiyyətinin olması ləğv edilərək xüsusi mülkiyyətin üstünlüyündə çoxnövlü mülkiyyət sisteminə keçildi, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən direktiv planlarla idarə olunmasından imtina edilərək dövlət tənzimlənməsi sistemi qəbul edildi və bunu həyata keçirə bilən çevik dövlət strukturları yaradıldı, bəzi qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi istisna olmaqla digər bütün qiymətlərin liberallaşdırılması həyata keçirildi, keçmiş sosialist iqtisadiyyatında hökmran mövqedə olan dövlət müəssisələrinin yerinə əsasən kiçik və orta sahibkarlıq əsasında fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrin yaradılmasına şərait yaradıldı, sosialist iqtisadiyyatından fərqli olaraq hər kəsə fərdi və başqaları ilə birlikdə azad təşəbbüskarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ verildi, qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qanunvericiliklə təsdiq olundu, ölkədə xammal, kapital və insan resurslarının sərbəst hərəkəti, xarici iqtisadi fəaliyyətlə müstəqil məşğul olmaq hüququ, qanunla müəyyənləşmiş vergiləri ödədikdən sonra öz vəsaitindən sərbəst istifadə etmək hüququnun təsbiti kimi tədbirlər ölkədə bazar iqtisadiyyatının əsas atributlarının formalaşdırılmasını təmin etdi.

Bu mərhələdə hüquqi tənzimləmənin əsas vəzifəsi köhnəlmiş sosial-iqtisadi münasibətlərə son qoyulması və yeni münasibətlərin formalaşdırılmasını təmin etmək və ya formalaşmış yeni münasibətləri qanuni müstəviyə oturtmaq, mütərəqqi dünya təcrübələrinin ölkədə yayılmasını sürətləndirmək, bazar subyektlərinin sərbəst fəaliyyət dairəsini müəyyənləşdirən hüquqi karkası yaratmaq və ondan kənarlaşmaları aradan qaldırmaq üçün səmərəli dövlət nəzarətini təmin etməkdən ibarət olmalıdır ki, bu zaman o

keçid iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinə əlverişli imkan yaratmış olar.

Ş2.Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin və dövlətsizləşdirilməsinin həyata keçirilməsinin hüquqi qaydaları

İqtisadiyyatın transformasiyası prosesində iqtisadi islahatların əsas istiqaməti mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyasıdır ki, bu da bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə əsasən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə anlayışları bəzən eyni mənada işlədilsə də mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, dövlətsizləşdirmə daha geniş anlayışdır, kompleks tədbirlər sistemidir və özəlləşdirmə onun xüsusi bir istiqaməti və ya həyata keçirilmə vəsitələrindən biridir. Bu mənada dövlətsizləşdirmə dedikdə çoxüklü iqtisadiyyata keçid prosesində iqtisadiyyatın idarə olunmasının mərkəzsizləşdirilməsini, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimum səviyyəyə endirilməsini, sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində dövlət inhisarının aradan qaldırılmasını və çoxnövlü mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan tədbirlər kompleksi başa düşülür. Özəlləşdirmə dedikdə isə dövlət əmlakının idarə edilməsinin və ya mülkiyyətinin özəl bölməyə verilməsi və ya satılması başa düşülür.

Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə tədbirləri inkişaf etmiş ölkələrdə əsasən iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması məqsədi daşıyarsa, Azərbaycan da daxil olmaqla keçmiş sosialist respublikalarında sistem transformasiyası məqsədilə həyata keçirilməkdədir. Bu məqsədlə ölkəmizdə aparılan dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə prosesini həm xarakterinə, həm də normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılmasına görə aşağıdakı 3 mərhələyə bölməklə tədqiq etmək tədqiq etmək olar:

1) Hazırlıq mərhələsi: Bu mərhələ 1995-ci ilin sonlarına qədər olan dövrü əhatə edir. Həmin dövr dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, prosesi idarə edəcək orqanların hazırlanması, özəlləşdiriləcək dövlət əmlakının müəyyən edilməsi, bəzi kiçik təcrübələrin həyata keçirilməsi, proseslə bağlı ictimai rəyin formalaşdırılması kimi tədbirləri əhatə edir. Belə ki, qiymətlərin libe-

rallaşdırılması, mülkiyyət hüquqlarının təsbiti ilə yanaşı sərnişin nəqliyyatında taksilərin, avtobusların dövlətsizləşdirilməsi, ticarət və kütləvi iaşənin kommersiyalaşdırılması həyata keçirilmiş, 1992-ci ildə qarşıda özəlləşdirmə prosesinin idarə edəcək Dövlət Əmlak komitəsi yaradılmış, parlament tərəfindən dövlət əmlakının 75%-nin özəlləşdirilməsi ilə bağlı qərar qəbul olunmuş, 7 yanvar 1993-cü ildə özəlləşdirmə prosesinin normativ əsaslarını təmin edən **"Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi Haqqında"** qanun, 26 yanvar 1993-cü ildə dövlət və ictimai mənzil fondunun mülkiyyətçisi ilə mənzil kirayə müqaviləsi bağlamış şəxslərə həmin mənzilləri pulsuz özəlləşdirmək hüququ verən **"Azərbaycan Respublikasında Mənzil Fondunun Özəlləşdirilməsi Haqqında"** qanun qəbul edilmiş və 29 sentyabr 1995-ci ildə özəlləşdirmə prosesinin əhatə dairəsi, mərhələləri, forma və variantlarını, prosedurunu müəyyənləşdirən **"1995-1998-ci illərdə Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı"** təstiqlənmişdir.

2) özəlləşdirmə proqramının reallaşdırılması: Bu mərhələ 1996-cı ildən başlayır və özünün kütləvililiyi ilə yadda qalır. Bu özəlləşdirmə prosesinin hüquqi bazası əvvəlki mərhələdə hazırlanmışdır. Həmin normalara əsasən özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər istisna olmaqla qalan bütün dövlət müəssisə və obyektləri özəlləşdirmənin obyektinə, əmək kollektivləri, ölkə vətəndaşları, dövlət müəssisəsi, birliyi və təşkilatı olmayan hüquqi şəxs, nizamnaməsində dövlətin payı 25%-dən çox olmayan hüquqi şəxslər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə özəlləşdirmənin subyektləri hesab olunur. Milli valyutanın dəyərinin qorunub saxlanması məqsədilə doğru olaraq özəlləşdirmənin məqsədlə aparılacağı qanunda öz əksini tapmışdır. İlk olaraq özəlləşdirmə prosesində özəlləşdirmə subyektlərinin iştirak qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, 1 yanvar 1997-ci ilədək doğulan hər ölkə vətəndaşına dövlət mülkiyyətindən pulsuz pay kimi dövlət müəssisələrinin və investisiya fondlarının səhmlərinə dəyişmək üçün 4 çekdən ibarət özəlləşdirmə payları verilir. Bu çeklər adsız, nağd formada olur, dövriyyəyə 32000000 buraxılır və

çeklə özəlləşdiriləcək dövlət əmlakının 1/32000000 hissəsi qədər maddi dəyəərə malikdir. Vətəndaş müstəqil şəkildə onu sata, bağışlaya, girov qoya və irsən verə bilər. Əmək kollektivi üzvləri və onlara bərabər tutulan şəxslərə özəlləşdirmədə müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmuş və onların bu prosesdə özəlləşdirmə payları, şəxsi vəsaitləri və bank kreditləri vasitəsilə iştirak etmələrinə şərait yaradılır. Xarici investorların özəlləşdirmədə iştirakına gəldikdə isə qanunvericilik onların yerli kapitalla birgə iştirakına üstünlük verir. Bundan başqa xarici investorlar özəlləşdirmədə iştirak edə bilmək üçün adsız, nəğd qiymətli kağız olan, onlara özəlləşdirmə çekləri almaq, özəlləşdiriləcək müəssisənin səhmlərini almaq hüququ verən orsionlar alırlar. Bir opsiyon bir çek almaq hüququ verir, səhmlər alınarkən əvvəlcə opsiyonlar Milli Depozit Sisteminə təqdim edilir. Bu zaman opsiyonların miqdarı çek auksionlarında səhmlərin özəlləşdirmə çeklərinə nisbətə formalaşan məzənnəyə uyğun olmalıdır.

Özəlləşdirmə prosesində dövlət əmlakının strateji əhəmiyyətinə və özəlləşdirilməsi zərurətinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da özəlləşdirmə prosesində kortəbiiyin qarşısının alınması və ictimai mənafeyin qorunması məqsədini daşıyır:

- **Özəlləşdirilməsi qadağan olunan əmlak:** Bura yerin tək, hava məkanı, meşə fondu, tarixi-mədəni abidələr kimi dövlət əmlakı daxildir. Onların siyahısını prezidentin təqdimi ilə MM təsdiq edir.
- **Respublika prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak:** Bura yanacaq-energetika, neft-kimya, hasilədicə sənaye, rabitə, səhiyyə müəssisələri kimi sahələrin dövlət əmlakı daxildir.
- **NK-nin qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak:** Bura ət-balıq konservi, uşaq yeməyi istehsalı, təsərrüfat hesablı elmi-tədqiqat, əczaçılıq kimi sahələrin müəssisə və obyektləri daxildir.
- **DƏK-in qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak:** Bura yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırılaraq özəlləşdirilən şəhər sənişin nəqliyyatı

müəssisələri, çamaşır və hamamxanalar, mərasim xidmətləri göstərən müəsisələr və.s aiddir.

- **Özəlləşdirilməsi məcburi olan əmlak:**Bu sraya ticarət, iaşə, meşə sənayesi, turizm müəssisələri, ləğv olunmuş əmlak və.s aiddir.

Bundan başqa özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələri kiçik, orta və iri müəssisələrə bölünməklə orta və iri müəssisələrin əvvəlcə səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi sonradan isə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Özəlləşdirmənin əmlakın tam və qismən dəyərinin (güzəştli) ödənilməsi yolu ilə aşağıdakı formalarda aparılması da nəzərdə tutulmuşdu:

- Əvvəlcədən icarəyə verilmiş dövlət əmlakının DƏK-in razılığı ilə icarəçiyə satılması;
- Dövlət əmlakının əmək kollektivlərinə satışı;
- Əmlakın auksion və müsabiqələrin təşkili ilə satışı;
- Qapalı səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması;
- Açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması;

Əsasən kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsini əhatə edən bu dövrdə belə müəssisələrin nizamnamə kapitalının 15%-nin əmək kollektivlərinə, 85%-nin isə pul auksionları, investisiya müsabiqələri və hərəqləri vasitəsilə satılması nəzərdə tutulurdu. Səhmləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin isə 15% əmək kollektivlərinə güzəştli, 50%-dən az olmayan hissəsi çek auksionlarında, 10-20%-i pul auksionlarında satılır, 25%-ə qədəri isə 15%-i Zəmanətli Ehtiyat Investisiya fondları, 10%-i isə Qapalı Investisiya Fondları olmaqla ixtisaslaşdırılmış sahə və sahələrarası investisiya fondlarını formalaşdırmaq üçün nəzərdə tutulurdu.

Özəlləşdirmə prosesinin mühüm cəhətlərindən biri də dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan, əhaliyə verilmiş özəlləşdirmə paylarının səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən xüsusi investisiya fondlarının yaradılmasıdır. Bu məqsədlə təsisçisi DƏK olan, investisiya portfeli özəlləşdiriləcək müəssisələrin, bankların, müştərək müəssisələrin və başqa səhmdar cəmiyyətlərin səhmlərindən formalaşan ixtisaslaşdırılmış sahə və

sahələrarası investisiya fondları – Zəmanətli Ehtiyat Investisiya Fondları və investisiya portfeli müxtəlif sahələrin orta və iri müəssisələrinin səhmləri hesabına formalaşan, səhmlərini yalnız xarici fond bazarlarında satmaq yolu ilə xarici investisiyanı cəlb etmək, dövlətin valyuta ehtiyatlarını artırmaq məqsədilə yaradılan Qapalı Investisiya Fondlarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin NK tərəfindən 1997-ci ildə bu məqsədlə qərar verilməsinə baxmayaraq belə fondlar yaradılmadı və əsas səbəb kimi də əhalinin özəlləşdirmə paylarını əsasən "**qara bazar**"da reallaşdırması meyli göstərildi.

Bu prosesdə özəlləşdirmə ilə bağlı müraciətlərin yalnız özəlləşdirmə proqramı mətbuatda dərc olunduqdan sonra qəbul olunması nəzərdə tutulmuş, özəlləşdiriləcək müəssisələrin qiymətləndirilməsi DƏK tərəfindən hazırlanmış metodika əsasında müəssisələrin özü və ya bu sahədə ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir, ümumilikdə hər özəlləşdiriləcək müəssisə ilə bağlı özəlləşdirmə komissiyası yaradılır və həmin komissiya müəssisənin özəlləşdirmə planını hazırlayaraq təsdiq olunmaq üçün DƏK-ə göndərir, bu plan əsasında özəlləşdirmə aparılır və obyektin alıcılığına sonda DƏK tərəfindən mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən sənəd verilir.

Bu mərhələdə, "**Dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında**" 9 fevral 1996-cı il fərmanı dövlətsizləşdirmə prosesinin genişləndirilməsi və daxili imkanlar hesabına sağlamlaşdırılması mümkün olmayan müəssisələrin müəyyən müddətə hüquqi və fiziki şəxslərin idarəetməsinə verilməsini nəzərdə tutmaqla bu prosesə böyük təkan verirdi. Həmin fərman əsasında hazırlanan Əsasnamədə müəssisələridən istifadə hüququnu əldə edən şəxslərin istehsal yönümünü saxlaması və genişləndirməsi, iş yerlərinin saxlanması və yeni iş yerlərinin yaradılması, işçilərin sosial təminatının həyata keçirilməsi kimi öhdəliklər götürməsi və müqavilələrin tender yolu ilə bağlanması nəzərdə tutulmuşdu.

Özəlləşdirmə prosesində əsas cəhətlərdən biri də özəlləşdirmədən daxil olan vəsait və ondan istifadədir. Bu gəlirlərə əmlakın satışından əldə

olunan vəsait, özəlləşdirmə payları və opsiyonları, özəlləşdirmə prosesindən qeydiyyat rüsumları, girovlar və.s aiddir. Əldə edilən vəsaitlərdən vergi tutulmaması və büdcəyə köçürülməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi, orta və iri müəssisələrin isə özəlləşdirmək üçün səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsini nəzərdə tutan I Özəlləşdirmə proqramı kiçik müəssisələrin böyük əksəriyyətinin özəlləşdirilməsi və əsasən də əmək kollektivi üzvlərinə özəlləşdirilməsi ilə yadda qalır. Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi aşağıdakı tabloda göstərilmişdir:

Tablo 6: Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi gedişatı

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002 (1 yanvar)
Cəmi	872	6418	7493	6644	1897	1617	2474	33700
O cümlədən:								
Sənaye	-	18	326	155	63	43	48	653
Kənd təsərrüfatı	-	1	43	62	7	-	7	120
Nəqliyyat	872	384	1729	3546	860	700	695	15071
Ondan:								
Nəqliyyat vasitələri	872	384	1727	3507	846	699	691	15011
Ticarət	-	589	647	680	179	162	308	2565
Tikinti	-	2	36	152	40	31	52	313
İctimai iaşə	-	76	247	190	74	62	67	716
Məişət xidməti	-	5140	3877	289	65	50	113	9534
Kommunal təsərrüfatı	-	-	14	23	12	7	20	76
Başa çatdırılmamış tikinti	-	5	35	48	22	18	27	155
Yanacaq doldurma məntəqələri	-	194	186	56	41	37	42	556
Digər sahələr	-	9	353	1443	534	507	1095	3941

Mənbə: <http://www.azstat.org/>

Tablodan göründüyü kimi özəlləşdirmənin kütləviliyi 1997-1998-ci illərdə özünü daha qabarıq göstərir.

Proqramın ikinci tərəfi olan iri və orta müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi prosesi isə aşağıdakı tablodakı kimi olmuşdur:

Tablo 7: İri və orta müəssisələrin əsasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri

	1997	1998	1999	2000	2001
Cəmi	407	547	111	104	220
Nizamnamə kapitalının həcmi(mlrd.man)	1015,8	924,7	1087,9	393,5	1805,7

Mənbə: <http://www.azstat.org/>

3) Orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi: Bu mərhələ əsasən 1999-cu ildən başlamışdır. Bu dövrdə özəlləşdirmənin hüquqi və təşkilatı bazası yenidən qurulmuş və nəticədə özəlləşdirmə prosesində geniş fasilə olmuşdur. Belə ki, 16 may 2000-ci ildə "**Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında**" qanun və 10 avqust 2000-ci ildə "**Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət proqramı**" Prezident tərəfindən təsdiq olundu, DƏK əvvəlcə DƏN-ə çevrildi, sonra isə DƏN də daxil olmaqla bir neçə iqtisadi idarəetmə orqanı birləşdirilərək İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yaradıldı və özəlləşdirmə prosesi həmin nazirliyin müvafiq departamentinə həvalə olundu. Yeni qanunvericilik özəlləşdirmə prosesində müəyyən sadələşdirmələrin aparılması və özəlləşdiriləcək müəssisələrin xarakterindən asılı olaraq müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu baxımdan özəlləşdirmənin aşağıdakı məqsəd və prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir:

-Məqsədlər:

- İqtisadiyyatın liberallaşdırılması;
- Sahibkarlığın genişləndirilməsi;
- Rəqabət mühitinin formalaşdırılması;

- İqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması ilə onun səmərəliliyinin artırılması;
- Struktur dəyişikliklərinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq;

-Prinsiplər:

- Özəlləşdirmənin aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi və onun üzərində dövlət və ictimai nəzarətin təmini;
- Əmək kollektivlərinin qanunla müəyyən olunmuş mənafeələrinin qorunması;
- Sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- Bütün alıcılar üçün bərabər şəraitin yaradılması;

Yeni qanunda dövlət əmlakı özəlləşdirilməsi qadağan olunan, özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilən anadək dövlət mülkiyyətində saxlanılan əmlak, Respublika prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilən və İİN-nin qərarı ilə özəlləşdirilən əmlaka bölünməklə əvvəlkindən daha düzgün təsnif edilmişdir.

Əvvəlkindən fərqli olaraq yeni qanunvericilik özəlləşdirmə prosesində ictimai mənafeələrin nəzərə alınması məqsədilə müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulmasını, özəlləşdirmədən qabaq və sonra müəssisələrin sağlamlaşdırılmasını, özəlləşdirmənin yeni və nisbətən mütərəqqi formalarının və üsullarının tətbiqini, özəlləşdirmədən yığılan vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətlərini də özündə birləşdirmişdir.

Beləliklə əmlakın özəlləşdirilməsi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Əmlakın özəlləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı qərar qəbul edir;
2. Ən geci 3 ay müddətində əmlakın özəlləşdirmə planını hazırlayan özəlləşdirmə komissiyası yaradılır;
3. Özəlləşdirmə planı İİN tərəfindən təsdiq edilir;
4. Özəlləşdirmə məlum formalarda aparılır və İİN ilə əmlakın alıcısı arasında alqı-satqı müqaviləsi bağlanır;

5. İN tərəfindən alıcıya onun mülkiyyət hüququnu təsdiq edən şəhadətnamə verilir;

Bu mərhələnin əsas istiqaməti olan orta və iri müəssisələrin əsasında yaradılan səhmdar səmiyyətlərin özəlləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı tabloya nəzər yetirmək olar:

Tablo 8:Orta və iri müəssisələr əsasında yaradılan SC-in səhmlərinin satışı (2001)

Orta və iri müəssisələr bazasında yaradılan SC-lər	Sayı	Xüsusi çəkisi
Cəmi	955	100
Onlardan:50%-ə qədər səhmləri alınmış müəssisələr	12	1,3
50-66% arası səhmləri alınmış müəssisələr	61	6,4
66-75% səhmləri alınmış müəssisələr	663	69,4
75-90% səhmləri alınmış müəssisələr	43	4,5
90%-dən çox səhmləri alınmış müəssisələr	176	18,4

Mənbə:<http://www.economy.gov.az/> - İN-nin rəsmi WEB saytı

Tablodan görüldüyü kimi əsasən müəssisələrə nəzarət edə biləcək səhm paketinin ələ keçirilməsi müşahidə edilməkdədir. Buna da əsas səbəb səhmlərin 55+30+15 sxemi ilə satılması göstərilir. Belə ki ixtisaslaşdırılmış çək hərəqlərində səhmlərin 55%-ə sahib olan investolar artıq 30%-lik pul hərəqlərində iştirak etməkdə maraqlı deyillər və nəticədə özəlləşdirilmədən yığılan pul vəsaitləri də çox aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki xarici dövlətlərin büdcəsi özəlləşdirmədən milyardlar əldə etdiyi halda İN-nin 2001-ci ilə olan məlumatına görə bu vəsait ölkəmizdə 100 mln. ABŞ dolları məbləğində olmuşdur.

Hal-hazırda prezidentin qərarı ilə 2001-ci ildən 450-dək Yanacaq-energetika və kimya sənaye müəssisələri özəlləşdirilməsinə başlanmışdır.

§3.Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi formaları

1980-cı illərdən başlayaraq dünyanın əksər ölkələrində tətbiq olunan və 1990-cı illərdə Postsosialist ölkələrilə kütləvilik qazanan özəlləşdirmə prosesi dünya ölkələrinin hər birində özünəməxsus xarakter almış, hər bir ölkə özünün spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələrək özəlləşdirmənin müxtəlif formalarını seçmiş və nəticədə özəlləşdirmənin çoxlu formaları meydana gəlmişdir. Bu baxımdan dünyanın 48 ölkəsinin özəlləşdirmə təcrübəsini birbaşa araşdırmış və özəlləşdirmə sahəsində ən nüfuzlu mütəxəssis sayılan ABŞ-lı professor Emanuel Savas özünün "**Privatization and public-private partnerships**" əsərində özəlləşdirmənin dünya təcrübəsində istifadə olunan aşağıdakı formalarını göstərir:

1. Səlahiyyətlərin verilməsi: Müəssisələrin işlədilməsi ilə bağlı dövlətin tam məsuliyyəti qalır, lakin faktiki istehsal fəaliyyəti bütövlükdə özəl sektora verilir. Bu zaman aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- 1.1. **Müqavilələr bağlanması:** Yəni dövlət hər hansı xidmətin həyata keçirilməsi üçün özəl müəssisə ilə müqavilə bağlayır;
- 1.2. **Franşizlə səlahiyyətlərin verilməsi:** Bu zaman dövlət xüsusi bölməyə hər hansı bir məhsulun satılması və ya xidmət göstərilməsi ilə bağlı müstəsna hüquq verir. Bu konsessiya və icarə müqaviləsi formalarında ola bilər;
- 1.3. **Səlahiyyətlərin qrantla verilməsi:** Dövlət özünün görməli olduğu işi hər hansı özəl subyektə tapşırır və onun əvəzində qrantlar, subsidiyalar ayırır;
- 1.4. **Səlahiyyətlərin vauçerlərlə verilməsi:** Dövlət öz səlahiyyətlərini əvvəllər dövlətin həyata keçirdiyi müvafiq xidmətin alıcılarına vauçerlər verməklə həvalə edir və alıcılar həmin vauçerlərlə öz tələbatlarını özəl bölmədən ödəyirlər;

- 1.5. **Səlahiyyətlərin mandatla verilməsi** :Dövlət özəl subyektlərdən öz vəsaitləri vasitəsilə bəzi işləri həyata keçirməyi tələb edən mandatlar verir.Məs.İşsizliyin sığortalanması;

2.Özgəninkiləşdirmə:Bu zaman dövlət müəssisələri,onların fəaliyyəti və əmlakı özəl bölməyə təhvil verilir.Bunun da aşağıdakı yolları vardır:

- 2.1. **Satış yolu:**Müəssisələrin bir hissəsinin və ya hamısının özəl subyektlərə satılması, səhmləşdirilərək xalqa satılması, müəssisələrin direktorlarına və ya işçilərinə satılması, müəssisə və əmlakın öz istifadəçilərinə və ya istehlakçılara satılması;
- 2.2. **Pulsuz təhvil vermə yolu:**Əmlakın pulsuz və ya simvolik qiymətlə işçilərə, istehlakçılara, ilkin mülkiyyətçilərə, əhalinin müəyyən təbəqələrinə və ya bütövlükdə xalqa verilməsi;
- 2.3. **Ləğv etmə yolu:**Müəssisələrin satılması mümkün olmadıqda ləğv edilərək hissə-hissə satılması;

3.Əvəzetmə yolu:Tədricən hökumət müəssisələrinin özəl müəssisələrlə əvəz olunmasıdır və bu passiv özəlləşdirmə də adlanır. Bu aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

- 3.3. **Öhdəlikləri yerinə yetirməməyə görə:**Cəmiyyət dövlətin istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərin tələblərə cavab vermədiyini gören əhali özəl sektora istiqamətlənir və özəl sektor bunu lazımı şəkildə həyata keçirirsə, artıq dövlət bu sahədən çəkilir;
- 3.4. **Çıxarılmaqla əvəzetmə:**Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq dövlət məqsədyönlü şəkildə öz müəssisələrinin miqdarını və artımını məhdudlaşdıraraq özəl bölməyə geniş meydan verir;
- 3.5. **Dövlət tənzimləmə nəzarətinin götürməklə:** Dövlətin bir sıra sahələrdə tənzimləmə nəzarətini götürməsilə həmin sahədə dövlət inhisarını aradan qaldırması və özəl bölməyə geniş imkanlar yaratdığı hallar başa düşülür;

Yuxarıda göstərilən özəlləşdirmə formalarının bəziləri özəl mülkiyyətin hakim olduğu Qərb ölkələrində həyata keçirildiyindən tamamilə dövlət mülkiyyətinə sahib olmuş və çoxnövlü mülkiyyət formalarına keçmək istəyən Azərbaycan Respublikası kimi postsosialist ölkəsində tətbiq olunması mümkün deyil. Bizim kimi ölkələrdə əsasən dövlət mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi formaları özəlləşdirmə proqramlarının tərkib hissəsi kimi tətbiq olunmuşdur ki, özəlləşdirmə qanunvericiliyinə əsasən ölkəmizdə bu aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

1)Özəlləşdirilən dövlət müəssisələri əmlakının əmək kollektivi üzvlərinə və onlara bərabər tutulan şəxslərə güzəştli satışı:Bu formanın seçilməsində əsas məqsəd özəlləşdiriləcək müəssisədə əməyi olanların haqqının verilməsilə sosial ədalətin təmin edilməsi və işçiləri həm də müəssisənin mülkiyyətçisi etməklə onun uğurlarında maraqlı olmalarını təmin etməkdir. Bu məqsədlə əmək kollektivi üzvləri və onlara bərabər tutulan şəxslər dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Əsas iş yeri həmin müəssisə olan işçilər;
- Qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin müəssisədə əvvəlki iş yerinə qayıtmaq hüququ olan şəxslər;
- Özəlləşdirilən müəssisədə 7 ildən çox işləmiş və həmin müəssisədən pensiyaya çıxanlar;
- 1 yanvar 1995-ci il tarixindən sonra ştatların ixtisarı nəticəsində həmin müəssisədən azad olmuş və işsiz statusu almış şəxslər;

Özəlləşdirmə prosesində əgər müəssisə SC-ə çevrilmişsə, səhmlərin 15%-i, kiçik müəssisə kimi özəlləşirsə, o zaman start qiymətinin 15%-i əmək kollektivlərinə və ya onlara bərabər tutulan şəxslərə güzəştli şərtlərlə özəlləşdirmə çəklərinə dəyişdirilməklə satılmaq üçün ayrılır. Bu zaman mübadilə mexanizmi aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

-Müəssisə səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdirsə:

- Əvvəlcə son 2 çek hərracında satılmış dövlət əmlakının dəyəri həmin hərraclarda təqdim olunan çeklərin sayına bölünməklə bir çekin qiyməti müəyyən edilir;
- Sonra güzəştli satışa çıxarılmış səhmlərin məcmu nominal dəyəri bir çekin qiymətinə bölünərək işçilərin təqdim edəcəkləri məcmu çekin sayı müəyyən edilir;
- Sonrakı mərhələdə məcmu çekin sayı işçilərin sayına bölünməklə hər işçinin nə qədər çek təqdim edəcəyi tapılır;
- Müəyyənləşdirilən çek sayını təqdim edən şəxs səhmlərin sayını işçilərin sayına bölməklə müəyyənləşən hər işçiyə düşən səhm miqdarını əldə edir;

Qanunvericiliyə görə bu prosesdə iştirak etməyib, yəni özəlləşdirmə çeklərini təqdim etməyənlərin payına düşən səhmlər özəlləşdirmənin digər formaları yolu ilə satılır.

-Müəssisə kiçik müəssisə kimi özəlləşdirilsə:

- Əvvəlcə əmək kollektivi tərəfindən onların vəkili təyin olunmuş şəxs güzəştli satışda iştirak etmək hüququ olan şəxslərin siyahısını müəyyən edir;
- Sonra işçilərin hər biri vəkil olunmuş şəxsə bir özəlləşdirmə payı təqdim edir;
- Vəkil edilən şəxs tərəfindən təqdim edilmiş siyahı üzrə hər kəsə düşən pay müəyyən olunur;
- Güzəştli satışın yekunları satışda iştirak edənlərin ümumi yığıncağında təsdiq olunaraq İİN-ə göndərilir;
- İİN təqdim edilən özəlləşdirmə çeklərini özəlləşdirmə komissiyasının sədrinin (vəkil edilmiş şəxsin) iştirakı ilə silir və hər işçiyə müvafiq payda mülkiyyət hüququnu təsdiq edən bildiriş verir;

Xatırladaq ki, ölkəmzdə aparılan özəlləşdirmə prosesində kiçik müəssisələrin demək olar ki, 90%-i əmək kollektivi üzvlərinin adına özəlləşdirilmişdir.

2)Dövlət əmlakının ixtisaslaşdırılmış çek və pul hərraclarında satışı:

Özəlləşdirmənin bu forması dövlət müəssisələrinin bazasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərin özəlləşdirilməsi zamanı istifadə olunmaqla onların səhmlərinin və ya səhm zərflərinin sifarişlər əsasında alıcılara satılmasıdır. Hərracların keçirilməsi zamanı sifarişlər 2 formada təqdim edilir:

- **Birinci növ sifariş:** Bu sifariş formasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sifarişçi özəlləşdirmə çəkinə düşəcək səhmin miqdarına minimum hədd qoymur;
- **İkinci növ sifariş:** Bu zaman sifarişçi almaq istədiyi səhmlərin minimum miqdar həddini öz sifarişində göstərir;

Bu formada hərracların keçirilməsinin qaydaları Prezident tərəfindən təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə müəyyənləşdirilir.

3)Dövlət əmlakının hərraclar vasitəsilə satışı:

Bu formada özəlləşdirmə aparılarkən əmlak barəsində alıcıdan heç bir şərt tələb olunmur və əmlak alıcı kimi tanınan fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə müəyyən pul müqabilində verilir. Hərraclar keçirilərkən əmlak hərrac gedişində ən yüksək qiyməti təklif etmiş alıcıya verilir. Hərraclar bir neçə dəfə aparıla bilər və əmlaka ilk iki hərracda sifariş verilmədikdə sonrakı hərraclarda İİN həmin əmlakın start qiymətini ilkin start qiymətinin aşağıda göstərilən azaldılmış formalarında müəyyənləşdirir:

- Üçüncü hərracda ilkin start qiymətinin 10%-i həcmində azaldılır;
- Dördüncü hərracda ilkin start qiymətinin 25%-i həcmində azaldılır;
- Beşinci hərracda ilkin start qiymətinin 50%-i həcmində azaldılır;

Beşinci hərrac zamanı da satılmayan əmlak artıq ləğv edilərək satılır.

4)Dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə satışı:

Bu zaman dövlət müəssisəsi müflis elan olunaraq ləğv edilir və onun əmlakının ayrı-ayrı hissələri hərraclar vasitəsilə satılır. Bu məqsədlə müəssisənin müflis elan olunması aşağıdakı hallarda ola bilər:

- **Müəssisə 5 dəfə hərrac vasitəsilə satıla bilmədikdə;**

- **Özəlləşdirməyə hazırlıq mərhələsində müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin olmadığı müəyyənləşdirildikdə;** bu zaman müəssisə Prezidentin qərarı ilə özəlləşdirilməli müəssisədirsə, onun müflis elan olunması ilə bağlı qərarı Prezident, İİN-nin qərarı ilə özəlləşdirilməlidir İİN verir.

Bu zaman özəlləşdirmədən gələn gəlirlərin bir hissəsi müəyyən növbəlilik prinsipi ilə müflis müəssisənin kreditorlarına verilir.

5) Dövlət əmlakının investisiya müsabiqələri vasitəsilə satışı: Bu özəlləşdirmə forması əsasən strateji əhəmiyyətli müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı geniş istifadə olunmaqdadır. Dövlət bu zaman əmlak barəsində investisiya proqramının yerinə yetirilməsini alıcılardan tələb edir. Belə ki, müvafiq olaraq Prezident və ya İİN investisiya proqramına dair iqtisadi, sosial və ekoloji tələbləri müəyyənləşdirir və müsabiqənin qalibi də investisiya proqramının şərtləri daxilində investisiyanın maksimum həcmi və onun səmərəli qoyuluşunu özündə əks etdirən investisiya proqramı təqdim edən olur. Müsabiqənin qalibi olmuş alıcıya əmlakın mülkiyyət hüququ da proqramın şərtlərini tam yerinə yetirdikdən sonra keçir. Bu müddət ərzində İİN və alıcı arasında münasibətlər müsabiqənin nəticələri əsasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsi ilə tənzimlənir və alıcı proqramın şərtlərini yerinə yetirmədiyi halda bağlanmış müqavilə xitam edilə bilər. Bu formada özəlləşdirmə zamanı müsabiqəyə müəssisənin səhmlərinin 51%-i və ya daha çox hissəsi çıxarılır və qalan hissəsinin satılış bölgüsünü isə Prezident və ya İİN müstəqil müəyyənləşdirir.

6) İcarəyə verilmiş dövlət əmlakının satışı: Özəlləşdirmənin bu forması satınalmaq hüququ ilə icarəyə götürülmüş dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi zamanı tətbiq olunur. Bu zaman əmlakın özəlləşdirilməsi aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

-Orta və iri müəssisələrin səhmlərinin:

- 15%-i əmək kollektivlərinə güzəştli satılır;
- 30%-i nominal dəyəri ilə ilk növbədə icarəçiyə təklif olunur;

- 55%-i ixtisaslaşdırılmış çek hərraclarında satılır;

-Kiçik müəssisələrin start qiymətinin:

- 15%-i əmək kollektivlərinə güzəştli satılır;
- 85%-i isə ilk növbədə icarəçiyə təklif olunur;

Özəlləşdirmənin bu formasında icarəçi ona təklif olunan əmlakın alınmasından imtina edərsə, bu zaman əmlak digər formalarda özəlləşdirilir. Həm də bu prosesdə müəssisənin ayrı-ayrı müstəqil hissələri 100% dəyərində də icarəçiyə təklif oluna bilər.

7) Dövlət əmlakının fərdi layihələr üzrə satışı: Bu ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı tətbiq olunur və müəssisəyə strateji investor cəlb etmək üçün onun səhmlərinin 51%-i və daha çox hissəsi satışa çıxarılır. Burada strateji investor dedikdə özəlləşdiriləcək müəssisəyə yeni texnologiya və nou-haunu cəlb etmək imkanına malik, onun idarəçiliyində və fəaliyyətində birbaşa iştirak etmək niyyəti olan və həmin sahədə böyük idarəçilik və istehsal təcrübəsinə malik hüquqi şəxslər başa düşülür. Müəssisələrin bu formada özəlləşdirilməsinin qaydaları isə birbaşa Respublika Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı fərdi layihələr və investisiya müsabiqəsi yolu ilə özəlləşdirmə istisna olmaqla qalan bütün özəlləşdirmə formalarında müəssisələrin səhmləri aşağıdakı qaydada satılır:

- 15%-i əmək kollektivlərinə güzəştli satışa yönəldilir;
- 30%-i pul hərraclarına yönəldilir;
- 55%-i ixtisaslaşdırılmış çek hərraclarına yönəldilir;

Sonda onu qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə özəlləşdirmənin ən müvəffəq 7 formasının seçilməsinə baxmayaraq onların həyata keçirilməsi prosesində bəzi problemlər ortaya çıxmışdır ki, bunlar da özəlləşdirmənin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən sapmasına şərait yaradır.

§4.Xarici ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsi və ondan istifadə istiqamətləri

1929-cu il dünya iqtisadi böhranından sonra dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində rifah dövlətinin tətbiqi və II Dünya müharibəsindən sonra sosialist sistemin dünyaya yayılması ilə əksər ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi güclənmiş və dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi artmışdır. Bu proses 70-ci illərin iqtisadi böhranlarına qədər davam etdi və o dövrdən sonra dövlət mülkiyyətinin iqtisadiyyatda rolu ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Nəticədə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin azaldılması meylli gücləndi və bu zaman geniş özəlləşdirmə proqramları tətbiq olunmağa başlandı. Bu baxımdan dünya ölkələrində özəlləşdirmənin yayılması aşağıdakı 2 mərhələdən keçmişdir:

- **I Dövr (1960-1985):** İlk olaraq özəlləşdirmə "**Denasionalizasiya**" adı ilə 1960-cı ildə Almaniyada hökumətin "**WOLKSWAGEN**"dəki səhmlərini xalqa satması ilə başlamışdır. Bu dövrdə özəlləşdirmə ilə bağlı böyük diskussiyalar açılaraq onun müsbət və mənfi tərəfləri qeyd olunurdu. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, özəlləşdirmə əsasən sənayeləşdirmə prosesini tamamlamış ölkələrdə həyata keçirilirdi;
- **II Dövr (1985-ci ildən başlayır):** Bu dövrdə artıq özəlləşdirmə qloballaşmışdır. Belə ki, Cənubi və Şərqi Asiya, Latin Amerikasası və Afrikada bir çox dövlətin Margaret Thatsher tərəfindən başladılan bu cərəyana qoşulması ilə özəlləşdirmə İEOÖ-ə keçdi və sosialist sistemin dağılmasından sonra postsosialist dövlətlərin də bu prosesə qoşulması onun qloballaşmasını təmin etdi;

Dünya ölkələrinin özəlləşdirmə təcrübəsinin ətraflı öyrənilməsi üçün bu ölkələrin aşağıdakı qruplara bölünərək tədqiq olunması dünya özəlləşdirmə ədəbiyyatında qəbul olunmuş metodologiyadır:

1)İEOÖ-də özəlləşdirmə: İEOÖ-də özəlləşdirmə Azərbaycanadakı özəlləşdirmədən məqsəd, vəzifə, forma və metod, tətbiq olunduğu iqtisadi mühit ba-

xımından tamamilə fərqlənsə də bəzi tərəfləri ölkəmiz üçün də örnək təcrübə ola bilər.

Bu ölkələrdən **İngiltərədə** özələşdirmə dünya ölkələrinə böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, 1979-cu ildə Margaret Tetcher hökuməti qurulanadək Leyboristlər xalqın etirazlarına baxmayaraq geniş milliləşdirmə həyata keçirirdilər. Ölkənin dərin böhran içində olduğunu görən mühafizəkarlar seçki bəyannamələrində özələşdirməyə geniş yer verdilər və onların özələşdirmə düşüncələri aşağıdakılara əsaslanırdı:

- Dövlət sektorunun borclara olan ehtiyacını azaltmaqla pul təklifini nəzarət altına almaq və inflyasiyanı aşağı salmaq;
- Dövlət müəssisələrinin inhisarçı statusunu aradan qaldırmaq və sərbəst rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərmələrini təmin etmək məqsədilə iqtisadiyyatdakı rəqabəti və məhsuldarlığı artırmaq;
- Xalqın daha böyük hissəsinin yığımlarını səhmlərə yönəldərək mülkiyyətçiliyi genişləndirmək;
- Borclanma və vergi gəlirlərinə alternativ yeni gəlir mənbəyi yaratmaq;

Beləliklə iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən özələşdirmə nəticəsində 1980-1991-ci illər arasında iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin payı 18,7%-dən 6,5%-ə endirilmiş, 650 min işçi öz fəaliyyət sektorunu dəyişmiş, 1mln. 250min bələdiyyə binası satılmış, 9mln insan səhmdara çevrilmiş, bunlardan 500 mini öz müəssisəsinin səhmlərinə sahib olmuş və nəticədə dövlət büdcəsi 75 mlrd. ABŞ dolları qazanmışdır.

Bu zaman özələşdirmə səhmlərin fond bazarında satılması, birbaşa satış, müdriyyətə və işçilərə satış formalarında həyata keçirilmişdir. Prosesin hüquqi bazasının təmin olunmasında qeyri-adi metod seçilmiş və hər özələşdirmə layihəsi üçün ayrıca qanun qəbul edilmişdir. Ölkəmiz üçün örnək ola biləcək əsas istiqamətləri arasında özələşdirməyə geniş maliyyə institutlarının cəlb edilməsi və səhmlərin xırda payçılara hissə-hissə ödənilməsi yolu ilə güzəştli satışını göstərmək olar.

1979-cu ildən sonra **Fransada** Mauroy rəhbərliyindəki sosialist hökumət qiymət və əmək haqqlarının dondurulmasına getmiş, lakin səmərəli sabitləşdirmə siyasəti apara bilməmiş, milliləşdirilmiş müəssisələrə vəsaitlərin yönəldilməsi çətinləşmişdir. Bütçə imkanlarının azalması milliləşdirmə tərəfdarları arasında fərqli fikirlərə səbəb olmuş və 1986-cı il mart seçkilərində qalib gələn Chirac (Şirak) Baş nazir kimi hökumət proqramını parlamentə təqdim edərkən özəlləşdirmə hədəflərini də göstərmişdir. Bu proqramda ümumi dəyəri 150-300 mlrd. frank olan, 800 min işçinin çalışdığı 65 dövlət müəssisəsini əhatə edirdi. Özəlləşdirmə zamanı səhmlərin 20%-i xarici alıcılara, 15-30%-i daimi səhmdarlara, 10%-i işçilərə, qalan hissəsi isə fond bazarlarında satılırdı.

Özəlləşdirmə prosesində əmək kollektivlərinə geniş güzəştlər tətbiq edilmiş və ən əsası Azərbaycan üçün də örnək təcrübə sayıla biləcək daimi səhmdarlar təbəqəsi formalaşdırılmışdır. Belə ki, əmək kollektivlərinə 2 ilədək özlərində saxlamaq şərti ilə güzəştlə səhmlər satılmışdır ki, bu da özəlləşdirilən müəssisənin ilkin dövrlərində "**möhkəm nüvə**" adlanan mülkiyyətçi təbəqənin formalaşdırılmasını təmin etmişdir. Digər bir uğurlu təcrübə xarici investisiyaların cəlbi sahəsində olmuş və dövlət bu problemi səhmləri onların gələcəkdəki satış dəyərinin 10-15% ucuzuna satılmasını elan etməklə həll etmişdir.

1982-ci ildə Prezident Reyqanın Federal Mülkiyyəti Araşdırma Təşkilatı yaratması ilə başlamış **ABŞ-da** özəlləşdirmə prosesi federal və bələdiyyə səviyyəsində həyata keçirilmiş, bələdiyyə xidmətləri, həbsxana, zibil-yığıma, yanğından mühafizə, rabitə-telekommunikasiya xidmətləri, hava yolları, dəmiryolları, yük daşımaları, nəqliyyat sahələrini əhatə etmişdir. ABŞ iqtisadiyyatında dövlət bölməsinin çəkisi o qədər də böyük olmadığından özəlləşdirmə əsasən dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi daşmışdır. Bu zaman özəlləşdirmənin satış, uzunmüddətli icarə, tender əsasında xidmətlərin özəl bölməyə verilməsi və ölkəmiz üçün də örnək ola

biləcək əhaliyə bəzi dövlət xidmətlərini özəl bölmədən almaq hüququ verən kuponların paylanması formalarından istifadə edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən ölkələrlə yanaşı Almaniya, Hollandiya, İtaliya, İspaniya və Yaponiya kimi ölkələr də 80-ci illərdə özəlləşdirmə həyata keçirmələrinə baxmayaraq, bu ölkələr geniş özəlləşdirmə təcrübəsi formalaşdırma bilməmişdir.

2) Latin Amerikas ölkələrində özəlləşdirmə: Bu ölkələrdə özəlləşdirmə Çili istisna olmaqla (burada əsasən ideoloji xarakter daşımışdır) əsasən iqtisadi böhranların nəticəsi kimi meydana gəlmiş və aşağıdakı 2 başlıca məqsədi özündə birləşdirmişdir:

- Milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- Dövlətin daxili və xarici borclarını azaltmaq;

Bu ölkələrdən **Çilidə** özəlləşdirmə ilkin olaraq Pinoçetin hakimiyyətə gəlməsindən sonra 1973-cü ildən başlamış, maliyyə-kredit, rabitə, nəqliyat, ağır sənaye, kənd təsərrüfatı kimi sahələri əhatə etmişdir. İlkin dövrlərdə özəlləşdirmənin hərrac formasına üstünlük verilmiş, lakin geniş qanun pozuntularına yol verildiyindən mülkiyyətin bir qrupun əlinə keçməsi, inhisarların yaranması ilə müşahidə olunmuşdur. Lakin sonralar "**xalq kapitalizmi**" anlayışı ortaya atılaraq maliyyə institutlarının bu prosesə cəlb edilməsi və nəticədə geniş xalq kütlələrinin mülkiyyət sahibi olması təmin olunmuşdur. Bu zaman analoqu olmayan bir addım atılmış və sosial müdafiə sistemi demək olar ki, tamamilə özəlləşdirilmişdir. Nəticədə ölkəmiz üçün də müsbət təcrübə ola biləcək özəl pensiya fondları yaradılaraq özəlləşdirməyə cəlb edilmişdir. Belə ki, əhaliyə imkan verilirdi ki, öz sosial sığorta ayırmalarını 14 pensiya fondundan birinə yönəltsin. Həmin fondlar da özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini alaraq yüksək gəlir əldə edir, hətta öz müştərilərinə aylıq sabit faizlər də ödəyirdilər. Bu fondların mülkiyyətində həm də dövlətin payı olmaqla onların fəaliyyətinə nəzarəti təmin edirdi.

Ən çox uğur qazanmış özəlləşdirmə proqramlarından biri də **Meksi-**

kada tətbiq olunmuşdur. Burada özəlləşdirmə 1983-cü il BVF-nun sabitləşdirmə proqramı çərçivəsində başlamış, 1988-ci ilədək büdcə kəsirini örtmək məqsədilə yalnız kiçik müəssisələri əhatə etmişdir. 1989-cu ildən Salinosun qurduğu hökumətlərlə ticarətin sərbəstləşdirilməsini, xarici borc ödəmələrinin təxirə salınmasını, daxili bazarın sərbəstləşdirilməsini də əhatə edən struktur islahatları paketinin bir parçası olaraq qəbul edilmişdir. Özəlləşdirmənin əsas hissəsi birbaşa satış formasında xidmət, havayolları, telefon şirkəti kimi bəzi dövlət inhisarlarını əhatə etmişdir. 1992-ci ilədək 1155 dövlət müəssisəsinin 940-ı ləğv edilmiş, birləşdirilmiş və ya satılmışdır. Özəlləşdirmənin bir forması da əvvəllər milliləşdirilmiş dövlət müəssisələrinin öz sahiblərinə qaytarılması qaydasında olmuşdur. Bu özəlləşdirmədən ölkəmiz üçün örnək ola biləcək əsas istiqamətlər aşağıdakılar ola bilər:

-Özəlləşdirmə gəlirləri iqtisadiyyatı gözlənilməz böhranlarda qorumaq məqsədilə yaradılan xüsusi fondada saxlanılırdı. Lakin bizim ölkəmizdə özəlləşdirmə gəlirlərinin idarə olunması ilə bağlı hələ də şəffaf bir mexanizm ortaya qoyula bilməmişdir.

-Digər bir istiqamət isə daxili və xarici borcların özəlləşdirilən müəssisələrin səhmləri ilə ödənilməsidir. Ölkəmizdə bu təcrübənin tətbiq istiqaməti əhalinin Sovet hakimiyyəti dövründə əmanət banklarına qoyduqları əmanətlərin ödənilməsi ola bilər. Belə ki, bu yolla geniş əhali təbəqəsinin səhmdarlara çevrilməsinə nail olmaq olar.

Bu ölkələrdən başqa Argentina, Braziliya və Peru kimi ölkələrdə də özəlləşdirmə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, onların proqramları bir-birinə bənzəmiş və əsasən ölkəni böhrandan çıxarmaq, bazar mexanizmini gücləndirmək və xarici borcları azaltmaq məqsədi daşımışdır. Ümumilikdə götürdükdə Latın Amerikasına ölkələrində özəlləşdirmə xarici kapitalın aktiv iştirakı ilə həyata keçirilmişdir ki, bu da həmin ölkələrdə normal bazar infrastrukturunun formalaşmasına səbəb olmuşdur.

3) Yeni sənaye ölkələrində özəlləşdirmə: Bu ölkələrin əksəriyyəti istər tarixi inkişaf yolu baxımından, istərsə də mənsub olduğu sivilizasiya baxı-

mından Azərbaycan Respublikası ilə bənzərlik daşdıqlarından onların özəlləşdirmə təcrübəsinə müraciət etmək zərurətə çevrilmişdir. Ən azından ona görə ki, bu ölkələr də uzun müddət əsarət altında olmuş, sərt diktatura rejimlərinə sahib olmuş və inkişaf dövrünə qədəm qoymazdan qabaq amansız müharibələr, daxili çekişmələrə məruz qalmışlar. Bu ölkələrdən **Cənubi Koreya** 1968-ci ildən bu günə qədər geniş özəlləşdirmə prosesini həyata keçirərək müəssisələrin rəqibət qabiliyyətini artırmış, ölkəyə külli miqdarda xarici kapital və yüksək texnologiya cəlb etmiş, dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmış və geniş əhali təbəqəsini səhmdarlara çevirmişdir. Bu prosesdə səhmlərin xüsusi subyektlərə birbaşa və tam satışı, onların hissə-hissə satışı, müəssisələrin tam satışı və dövlətin nəzarətini saxlamaqla satışı kimi özəlləşdirmə formalarından istifadə edilmişdir. Ölkəmiz üçün ən yaxşı təcrübə kimi 1988-ci ildən başlayan "**xalq səhmləşdirilməsi**"ni göstərmək olar. Belə ki, dövlət yüksək rentabelli müəssisələrin səhmlərini 3 il müddətində satmamaq şərtilə vətəndaşlar, işçilər və menecerlər arasında bölüşdürərək sabit səhmdarlar blokunu yaratmışdır.

Yeni sənaye ölkəsi kimi **Malaziyada** özəlləşdirmə sənayeləşmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi əsasən 1985-ci ildən başlamış və 90-cı illərdə 900-dək dövlət müəssisəsini əhatə etmişdir. Sosial yönümlü iqtisadiyyata üstünlük verən Malaziyada özəlləşdirmə ilə paralel bazar prinsipləri əsasında çalışan dövlət müəssisələri də yaradılmışdır. İşçilərə geniş güzəştlər nəzərdə tutan Malaziya özəlləşdirmə proqramına əsasən satılacaq səhmlərin 5%-nin əmək kollektivlərinə güzəştli satışı da nəzərdə tutulmuşdur. Bu ölkədə müsbət təcrübələrdən biri kimi "**yarat-işlöt-təhvil ver**" modelini göstərmək olar ki bu zaman dövlət yeni müəssisələr yaradır, onları tam rentabellik səviyyəsinə çatanaqədək işlədir və bundan sonra özəl bölməyə təhvil verir.

Bu ölkələrdən milli, psixoloji, tarixi və regional baxımdan ölkəmizlə eynilik təşkilə edən **Türkiyə Cumhuriyyətinin** özəlləşdirmə təcrübəsi də ma-

raqlıdır. Belə ki, 1960-cı illərdən başlayaraq 5 illik planlar mərhələsinə qədəm qoyulması və 1970-ci illərdən idxalı əvəzləyən sənayeləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə dövlət bölməsinin iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi artmış və 1980-ci ilədək səmərəsiz fəaliyyət göstərən bir dövlət müəssisələri qrupu formalaşmışdır. 1980-ci illərdən başlayaraq xüsusilə Turqut Özalın hakimiyyətə gəlməsi ilə böhranlara səbəb olan dövlət müəssisələrini aradan qaldırmaq, ixracı artıraraq tədiyyə balansını tarazlaşdıran özəl sənaye bölməsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan özəlləşdirmə həyata keçirilmişdir. Özəlləşdirmə prosesində səhmlərin 45%-i blok satışa, 16%-i xarici investora, 15%-i xalqa satışa, 14%-i isə İstanbul Fond Birjasında satışa yönəldilmişdir. Nəticədə ölkədə dünya bazarında uğurla rəqabət apara bilən, böyük bir hissəsi kiçik və orta ölçülü olan özəl bölmə müəssisələrinin formalaşdırılmasına nail olunmuşdur.

Bu ölkələrdən Sinqapur, Filippin və Tailandda da özəlləşdirmə həyata keçirilməsinə baxmayaraq geniş miqyasda olmamışdır.

4) Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmə: Bu ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsindən ölkəmizdə geniş istifadə olunmuş və demək olar ki, eyni xarakterli kütləvi özəlləşdirmə prosesidir. Bu ölkələrdən Rusiya, Çexiya, Slovakiya və Baltikyanı ölkələr mülkiyyətin əhali arasında pulsuz bölüşdürülməsinə, yəni çek özəlləşdirməsinə, Polşa, Bolqarıstan və Macarıstan isə mülkiyyətin pullu satışına üstünlük vermişdir.

Ümumiyyətlə xarici ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, bu prosesdə uğur qazanan ölkələrdə özəlləşdirmə məqsədləri açıq şəkildə ortaya qoyulmuş, səmərəli özəlləşdirmə orqanı yaradılmış, uyğun özəlləşdirmə forması seçilmiş, müəssislər əsasən menecerlərə, işçilərə, xalqa və investora qrupuna satılmış, açıq və şəffaf özəlləşdirmə prosedurası təmin edilmiş, özəlləşdirmə qabağı sağlamlaşdırma həyata keçirilmiş, mülkiyyətin düzgün qiymətləndirmə metodları seçilmiş, mükəmməl hüquqi baza yaradılmış, işçiləri qoruyucu tədbirlər görülmüş, özəlləşdirmədən gəlir əldə etməkdən çox kapitalın geniş əhali təbəqəsinə yayılmasına

alıřılmıř v   n nəhayət  z ll řdirm  iqtisadi islahatların tərkib hissəsi kimi həyata keirilmiřdir.

Nəticə və təkliflər

1) Mövzunun araşdırılması bunu deməyə əsas verir ki, bazar iqtisadiyyatı ən səmərəli iqtisadi təşkilatlanma modelidir və ilkin dövrlərdə tam ədaləti təmin etməsə də, sonrakı güclü iqtisadi inkişaf ümumi rifahı təmin edə bilər və ölkəmizin də bunların hər ikisini özündə birləşdirən sosial yönümlü bazar iqtisadi modelini seçməsi uğurlu bir seçimdir. Lakin bazar iqtisadiyyatı sosial əxlaq normaları, qanunun hər şeydən ali olduğu hüquqi dövlət və insan haqlarına hörmətin və demokratiyanın olduğu cəmiyyətlə sıx bağlı olduğundan bu sahələrdə ciddi islahatlara ehtiyacımız vardır;

2) Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı həm də son dərəcədə güclü inkişaf etdirilmiş və təkmiləşdirilmiş xüsusi bir hüquq sistemidir. Bu baxımdan ölkəmizdə dünya standartlarına cavab verə bilən qanunların qəbul olunmasına baxmayaraq onların reallaşdırılması prosesində ciddi axsaqlıqların olması son nəticədə onların iqtisadi inkişafda rolunu azaldır. Bunun üçün icraedici hakimiyyət qanunların səmərəli işləmə mexanizmini işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidir;

3) Bazar iqtisadiyyatına keçid dövlətin ciddi tənzimləmə mexanizmini tələb etsə də iqtisadi sistem möhkəmləndikcə tənzimləmənin stimullaşdırma və nəzarət formalarına keçilməsi zəruridir. Bu haqda sosial bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banisi və onu həyata keçirən Ludviq Erhard doğru olaraq qeyd edir: **"İqtisadi həyatı bir futbol oyununa bənzədirəm. Futbolda hakim necə oyuna qoşulmursa, dövlətin də iqtisadi fəaliyyətlər meydanında yeri yoxdur. Güzəl bir futbol oyununda əsas məsələ oyun qaydalarının meydana hakim olmasıdır"**;

4) Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə prosesi təkcə dövlət əmlakının necə gəldi xüsusi əllərə verilməsi deyil. Belə ki dövlət bu mülkiyyətdən canını qurtarmağa çalışmamalı, onun xalqın sərvəti olduğunu və bu sərvət də xüsusi subyektlərə verilsə də xalqın mənafeyinə xidmət etməsinə çalışmalıdır. Başqa sözlə özəlləşdirmə müəssisələrin bu prosesə hazırlanmasını

dan başlayıb onların özəlləşdirilməsindən sonrakı fəaliyyətinin təmin edilməsi də daxil olmaqla kompleks tədbirləri əhatə etməlidir. Hal-hazırda statistik təhlil göstərir ki, özəlləşdirilən müəssisələrin 90%-ə qədəri ya işləmir, ya da qismən gücü ilə çalışır;

5)Bazar iqtisadiyyatına keçid mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması ilə sıx bağlıdır.Bu zaman əsas istiqamətlərdən biri ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin mülkiyyət sahibinə çevrilməsi və korporativ idarəetmə təcrübəsini genişləndirməklə onları iqtisadiyyatın idarə olunmasına cəlb edilməsidir.Tədqiqatlar göstərir ki, İEO-in əhalisinin 15-20%-i birbaşa dividendlər hesabına öz dolanışığını təmin etir və bu da ölkədə güclü orta təbəqənin formalaşdırılmasına şərait yaradır.Bu baxımdan özəlləşdirmə formalarının seçilməsi zamanı da bu məsələyə diqqət yetirilməli, daha geniş əhali təbəqəsinin investor-mülkiyyətçiyə çevrilməsi təmin edilməlidir.Məhz bu yolla əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq olar ki,bu dövlətin üzərinə düşən yükün azalmasına və vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar

- 1."AR-nin iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında"** Konstitusiyaya Aqti, Bakı-1991;
- 2."AR-nin dövlət müstəqilliyi haqqında"**Konstitusiyaya Aktı, Bakı-1991;
3. AR-nin Konstitusiyası, Bakı-1995;
4. AR-nin Mülki Məcəlləsi, Bakı-2000;
5. AR-nin Vergilər Məcəlləsi, Bakı-2001;
6. AR-nin Gömrük Məcəlləsi, Bakı-1997;
- 7."AR-də mülkiyyət haqqında"** qanun, Bakı-1991;
- 8."Xarici investisiyaların qorunması haqqında"** qanun, Bakı-1992;
- 9."Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında"** qanun, Bakı-1992;
- 10."Müəssisələr haqqında"** qanun, Bakı-1994;
- 11."Səhmdar cəmiyyəti haqqında"**qanun, Bakı-1994;
- 12."Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında"** qanun, Bakı-1993;
- 13."AR-də mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında"**qanun, Bakı-1993;
- 14."Antiinhisar fəaliyyəti haqqında"** qanun, Bakı-1993;
- 15."Valyuta tənzimlənməsi haqqında"** qanun, Bakı-1994;
- 16."Aqrar islahatların əsasları haqqında"**qanun, Bakı-1995;
- 17."Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında"** qanun, Bakı-1995;
- 18."Torpaq islahatı haqqında"**qanun, Bakı-1996;
- 19."Milli Bank haqqında"** qanun, Bakı-1996;
- 20."Banklar və bank fəaliyyəti haqqında"** qanun, Bakı -1996;
- 21."İnvestisiya fəaliyyəti haqqında"** qanun, Bakı-1995;
- 22."Torpaq bazarı haqqında"**qanun, Bakı-1999;
- 23."Qiymətli kağızlar haqqında"** qanun, Bakı-1998;
- 24."Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında"**qanun, Bakı – 2000;

25. **"1995-1998-ci illərdə Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi"**nin Dövlət Proqramı, Bakı-1995;
26. **"Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı"**, Bakı-2000;
27. **"Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında"** Prezident fərmanı, Bakı -1992;
28. **"Valyuta tənzimlənməsini sərbəstləşdirmək haqqında"** Prezidentin fərmanı, Bakı-1995;
29. **"Xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında"** Prezident fərmanı, Bakı -1997;
30. **"Dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında idarəçiliyə verilməsi haqqında"** Prezidentin fərmanı, Bakı -1996;
31. **"Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi tədbirləri haqqında"** NK-nın qərarı, Bakı -1992;
32. **"AR-də idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında"** NK-nın qərarı, Bakı -1998;
33. **"İqtisadi nəzəriyyə"**, ADİU, Bakı -1999;
34. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. **"İqtisadiyyatın Dövlət tənzimlənməsi"**, Bakı - 2002;
35. S.Səfərov **"İqtisadi sistemin transformasiyası:dövlət tənzimlənməsi problemləri"**, Bakı -1997;
36. A.Əliyev, A.Şəkərəliyev **"Bazar iqtisadiyyatına keçid:Dövlətin iqtisadi siyasəti"**, Bakı - 2002;
37. A.Şəkərəliyev **"Keçid iqtisadiyyatı və dövlət"**, Bakı – 2000;
38. Emanuel S.Savas **"Özəlləşdirmə və ictimai-özəl əməkdaşlıqlar"**(ingilis dilindən tərcümə), Bakı – 2001;
39. Q.İbadoğlu **"Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji problemləri və retrospektiv iqtisadi təhlil"**, Bakı – 2001;

40. F.P.Rəhmanov **"Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində"**, Bakı - 2002;
41. Q.Manafov **"Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə giriş"**, Bakı - 1991;
42. Ə.Əlirzayev **"İqtisadiyyat:düşüncələr,baxışlar"**, Bakı - 2002;
43. A.Hüseynova **"Qiymətlərin Dövlət Tənzimlənməsi"**, Bakı - 2001;
44. N.Müzəffərli **"İqtisadi etüdlər"**, Bakı -1999;
45. R.Rasimoğlu**"Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında"**, Bakı – 2002;
46. C.Nuriyev **"Beynəlxalq İqtisadi Əlaqələrin Hüquqi Tənzimlənməsi"**, Bakı – 2000;
47. S.Məmmədov **"İnflyasiya və maliyyə bazarı"**, Bakı – 1998;
48. M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova **"Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi"**, Bakı – 2001;
49. Ö.F.Ünal **"Dünyada və Azərbaycanda özəlləşdirmə"**, Bakı – 1999;
50. Prof.Dr Güneri Akalın **"Türkiyede piyasa ekonomisinə keçiş süreci ve ekonomik kriz"**, İstanbul – 2002;
51. Murat Ali Dulupçu **"Özelleştirme ve Türkiye"**, İsparta -1997;
52. Doç.Dr Arif Ersoy **"İqtisadi teoriler ve düşüncelerin gelişme tarihi"** İzmir –1990;
53. Robert W.Bailey **"Uses and Misuses of Privatization"** in:Stave H. Hanke,(Ed).Prospects for Privatization,New-York:The Academy of Political Sciences,1987;
54. Stave H.Hanke **"The Theory of Privatization"** in:Stuart M.Bulter,(Ed) The Privatization Option. A Strategy to Shrink the Size of Government – Washington D.C:The Heritage Foundation,1985;
- 55.**"Ekspert"** jurnalının dövri nəşrləri;
56. Prof.Dr İsmail Güneş **"Özelleştirme"**, <http://idari.cu.edu.tr/igunes/>;

- 57.** Vito Tanzi **"Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Yeni Geçen Ülkeler ve Devletin Değişen Rolü"** (ingilizceden çevirme), Bilgi dergisi, Sayı:4, 2001/1;
- 58.** Dr.Muhammet Akdiş**"Dünyada özelleştirme uygulamaları ve Türkiyede 5 nisan kararları sonrası beklenen gelişmeler"**, www.econturk.org – ekonomi sitesi;
- 59.** Aubakirov Ya.A **"Theoretical and Methodological Problems of a Transition Economy "**, Journal **"Vestnik KazGu"** serial of Economic Science, Almaty, Kazakhstan, 1998, №11;
- 60.** WWW.AZSTAT.ORG- Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi WEB saytı;
- 61.** WWW.ECONOMY.GOV.AZ - İİN-nin rəsmi WEB saytı;
- 62.** WWW.IQTISAD.MEKANI.COM - Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı WEB saytı;